

RAAP-NOTITIE 5956

Dienstencentrum Gaxel

Gemeente Winterswijk

Archeologisch vooronderzoek en cultuurhistorisch onderzoek: een bureau- en verkennend veldonderzoek

Archeologisch Adviesbureau

6000 voor Chr.

3750 voor Chr.

2200 voor Chr.

700 voor Chr.

150 na Chr.

320 na Chr.

250 na Chr.

1650 na Chr.

Colofon

Opdrachtgever: gemeente Winterswijk

Titel: Dienstencentrum Gaxel, gemeente Winterswijk; archeologisch vooronderzoek en cultuurhistorisch onderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek

Status: eindversie

Datum: 23 juni 2017

Auteurs: *ir. L.J. Keunen & dr. N.W. Willemse*

Projectcode: WIGX

Bestandsnaam: NO5956_WIGX

Projectleider: ir. L.J. Keunen

Projectmedewerker: dr. N.W. Willemse (senior-KNA-archeoloog)

ARCHIS-vondstmeldingsnummers: niet van toepassing

ARCHIS-waarnemingsnummers: niet van toepassing

ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummer: 4545415100

Bewaarplaats documentatie: RAAP Oost-Nederland

Autorisatie: drs. H.B.G. Scholte Lubberink

Bevoegd gezag: gemeente Winterswijk

ISSN: 0925-6369

RAAP

Leeuwenveldseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

telefoon: 0294-491 500

telefax: 0294-491 519

E-mail: raap@raap.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2017

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

Inleiding

In opdracht van de gemeente Winterswijk heeft RAAP in mei 2017 een archeologisch bureau- en inventariserend veldonderzoek en een cultuurhistorisch onderzoek uitgevoerd in verband met de plannen voor de bouw van het Dienstencentrum Gaxel in de gemeente Winterswijk en de aangrenzende Stadt Vreden.

Dit onderzoek diende te worden uitgevoerd omdat realisatie van de plannen zou kunnen leiden tot aantasting of vernietiging van mogelijk aanwezige archeologische resten en cultuurhistorische waarden. Doel van het archeologisch bureauonderzoek was het verwerven van informatie over reeds bekende of verwachte archeologische waarden teneinde een gespecificeerde verwachting op te stellen (bepalen opsporingskenmerken archeologische resten). Doel van het verkennend archeologisch veldonderzoek was het toetsen van de uitgangspunten van het verwachtingsmodel en, indien aanwezig, een eerste indruk geven van de aard, omvang, datering, kwaliteit (gaafheid en conservering) en diepteligging van eventueel aangetroffen archeologische resten. Het verkennend archeologisch veldonderzoek had niet tot doel om archeologische resten op een systematische manier op te sporen (karteren). Het cultuurhistorisch onderzoek had tot doel de aanwezige cultuurhistorische waarden in kaart te brengen en deze waarden te waarderen.

Op basis van de onderzoeksresultaten en de aard en omvang van de voorgenomen bodem- en landschappelijke ingrepen is vervolgens een advies geformuleerd met betrekking tot eventueel archeologisch vervolgonderzoek en ten behoeve van het ontwerp- en inrichtingsplan.

Resultaten archeologie

Op basis van de resultaten van het bureauonderzoek gold bij de aanvang van het verkennend veldonderzoek voor het plangebied een middelmatige verwachting voor het aantreffen van archeologische nederzittingsresten. In het plangebied zijn geen bekende archeologische resten geregistreerd (ARCHIS3, gemeentelijke verwachtingskaart);

Tijdens het verkennend veldonderzoek en de locatie-inspectie in het plangebied is de middelmatige verwachting echter niet bevestigd. Op basis van deze onderzoeksresultaten, de voorgenomen bodemingrepen en de geringe omvang van het plangebied, kan worden geconcludeerd dat bij de realisering van de plannen vermoedelijk geen archeologische waarden zullen worden verstoord.

De resultaten van de veldverkenning (§ 2.3) zijn dusdanig dat de kans op een grotere archeologische vindplaats in het plangebied laag wordt geacht. Wel blijft er een kans op het voorkomen van resten van en geassocieerd met het oude heidepad (karresporen, greppels) en kleinere vuursteenvindplaatsen.

Langs de noordgrens van het terrein komt wel een brede (grens)wal met stobben van oudere bomen ter weerszijden en op het heuvellichaam voor. Deze wal dateert uit de tweede helft van

de 19e eeuw.

Op basis van deze gegevens kan de archeologische verwachting (voor grotere nederzettingsterreinen) naar beneden worden bijgesteld (lage verwachte dichtheid aan archeologische resten).

Resultaten cultuurhistorie

Uit het cultuurhistorisch onderzoek is naar voren gekomen dat het gaat om een jonge heideontginning met structuren uit verschillende perioden. In het huidige landschap is de Vredenseweg het oudst, in zijn huidige structuur aangelegd in de vroege 19e eeuw. Een wegenpatroon dat daar aan vooraf ging werd in het kader van de heideontginningen merendeels opgeheven. Tijdens de verdeling van de marke van Huppel, na 1847, werd ter plaatse van het plangebied al vrij vroeg een houtwal over de heide aangelegd. De daadwerkelijke ontginning daarbinnen liet echter – op een klein deelgebied na - tot in de vroege 20e eeuw op zich wachten. Vóór 1936 kwam de structuur zoals deze nu bestaat tot stand. Alhoewel zowel de Duitse als de Nederlandse zijde zich onafhankelijk van elkaar ontwikkelden, komen hun ontwikkelingsgeschiedenissen uit de afgelopen anderhalve eeuw grotendeels met elkaar overeen.

In een beknopte analyse hebben we de verbondenheid en afstandelijkheid van Vreden en Winterswijk bekeken. Daaruit komt naar voren dat door de geschiedenis heen de grens steeds harder en duidelijker werd, en steeds meer van een zone tot een lijn, en van een bestuurlijk-militaire tot een sociale grens werd. Dat leidde zelfs tot een daling van het aantal huwelijken tussen inwoners van beide plaatsen. Pas in het laatste kwart van de 20e eeuw keerde die eeuwenlange tendens, opende de grens zich weer meer en nam de bestuurlijke en sociale uitwisseling toe.

Conclusies en adviezen

Archeologie

Gezien de onderzoeksresultaten en de voorgenomen ingrepen in het plangebied is geconcludeerd dat bij de uitvoering hiervan vermoedelijk geen archeologische waarden zullen worden verstoord. Op basis hiervan wordt geadviseerd geen aanvullend archeologisch vooronderzoek te laten verrichten en het plangebied vrij te geven. Wel wordt aanbevolen om, indien tijdens de bouw diepere (>1 m –Mv) ingravingen ontstaan, delen van de vrijliggende profielwanden op eenvoudige wijze (fotografisch, snelle veldbeschrijving en inmeten profiellocaties en ontsluitingsdiepte) te documenteren. Doel is om beter grip te krijgen op de potentie van het gebied als bodemarchief.

Verder geldt onverminderd de bepaling dat indien bij de uitvoering van de werkzaamheden onverwacht toch archeologische resten worden aangetroffen, aanmelding van deze resten conform artikel 5.10 van de Erfgoedwet bij de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap c.q. de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed verplicht is (vondstmelding via ARCHIS).

Tevens adviseren we om bij graafwerkzaamheden ter plaatse van de vroegere grens-paal/grenssteen 69 tot een afstand van 5 meter aan weerszijden daarvan de graafwerkzaamheden door een amateurarcheoloog te laten begeleiden, de vondst te documenteren en de paal veilig te stellen en later zo mogelijk op zijn historische locatie te herplaatsen. Het gaat bij deze eventuele vondst vooral om behoud van het eventueel nog aanwezige historische object.

Cultuurhistorie

Op basis van het uitgevoerde onderzoek hebben we geconstateerd dat het terrein cultuurhistorisch een hoge waarde kent, en de grenswal zelf een hoge tot zeer hoge waarde. Dat heeft onder meer te maken met het gave – groene - ensemble en de ligging aan de rijksgrens. Vanuit cultuurhistorisch perspectief is bebouwing op deze locatie dus niet de meest gelukkige keuze. Wordt op basis van de integrale afweging wel gekozen voor uitvoering, dan is het vanuit cultuurhistorisch perspectief raadzaam om aandacht te besteden aan de landschappelijke inpassing in de twee 'kamers' met houtsingels om grasland, aan de grens met de houtwal als lijnstructuur door het gebied en aan het ontwerp van de bebouwing.

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
Inhoudsopgave	6
1 Inleiding	8
1.1 Kader (LS01).....	8
1.2. Doelstelling.....	8
1.3 Administratieve gegevens (LS01)	9
1.4 Huidige situatie (LS01)	9
1.5 Toekomstige situatie (LS01)	10
1.6 Onderzoeksopzet en richtlijnen.....	10
2 Archeologisch bureauonderzoek en veldverkenning.....	11
2.1 Onderzoeksvragen, bronnen en methoden.....	11
2.1.1 Archeologie.....	11
2.1.2 Cultuurhistorie	12
2.2 Resultaten	12
2.2.1 Archeologie.....	12
2.3 Veldonderzoek	17
2.3.1 Methodes.....	17
2.3.2 Resultaten	18
3 Cultuurhistorische analyse en waardering	20
3.1 Inleiding	20
3.2 Toelichting op de kaart.....	20
3.2.1 Legenda (zie kaartbijlage 1)	20
3.2.2 Historische achtergrond.....	20
3.3 Winterswijk en Vreden: vasthouden en afstoten.....	23
3.3.1 Inleiding	23
3.3.2 High lights uit de geschiedenis	23
3.4 Cultuurhistorische waardering	34
3.4.1 Waardering van het plangebied.....	34

3.4.2 Waardering van de grenswal.....	34
4 Conclusies en aanbevelingen.....	36
4.1 Conclusies	36
4.1.1 Archeologie.....	36
4.1.2 Cultuurhistorie	36
4.2 Aanbevelingen	37
4.2.1 Archeologie.....	37
4.2.2 Cultuurhistorie	37
Literatuur	39
Overzicht van tabellen en bijlagen	41
Bijlage 1. Boorbeschrijvingen	42

1 Inleiding

1.1 Kader (LS01)

In opdracht van de gemeente Winterswijk heeft RAAP in mei 2017 een archeologisch bureau- en inventariserend veldonderzoek en een cultuurhistorisch onderzoek uitgevoerd in verband met de plannen voor de bouw van het Dienstencentrum Gaxel in de gemeente Winterswijk en de aangrenzende Stadt Vreden (Kreis Borken).

Het plangebied (figuur 1) ligt vrijwel geheel in een zone met een middelmatige archeologische verwachting; op de vigerende bestemmingsplankaart (verbeelding) aangeduid met archeologische verwachting 3 (AV3). Een smalle grensstrook heeft een hoge archeologische verwachting; op de vigerende bestemmingsplankaart aangeduid met archeologische verwachting 1 (AV1).

Deze hoge verwachting heeft betrekking op een aarden wal die op de rijksgrens ligt.

Voorafgaand aan de bestemmingsplanprocedure wordt door de gemeente Winterswijk een inventariserend archeologisch bureau- en booronderzoek noodzakelijk gesteld voor het gehele plangebied.¹ Verder moet onderzocht worden wat de historische functie van de nog aanwezige aarden wal op de rijksgrens was en wat de cultuurhistorische waarde ervan is. Realisatie van de plannen zou namelijk kunnen leiden tot aantasting of vernietiging van mogelijk aanwezige archeologische resten en cultuurhistorische waarden.

Figuur 1. Ligging van het plangebied (Nederlandse en Duitse deel).

1.2. Doelstelling

Doel van het archeologisch bureauonderzoek was het verwerven van informatie over reeds bekende of verwachte archeologische waarden teneinde een gespecificeerde verwachting op te stellen voor het Nederlandse deel van het plangebied. Een gespecificeerde archeologische verwachting doet een onderbouwde uitspraak over de opsporingskenmerken van eventueel aanwezige archeologische resten in het gebied. Het betreft dus een verwachtingsmodel voor het opsporen van in de ondergrond verborgen (onbekende) archeologische resten.

Doel van het verkennend archeologisch veldonderzoek was het toetsen van de uitgangspunten van het verwachtingsmodel en, indien aanwezig, een eerste indruk geven van de aard, omvang, datering, kwaliteit (gaafheid en conservering) en diepteligging van eventueel aangetroffen archeologische resten. Het verkennend archeologisch veldonderzoek had níet tot doel om archeologische resten op een systematische manier op te sporen (karteren). Het cultuurhistorisch onderzoek had tot doel de aanwezige cultuurhistorische relicten in kaart te brengen en deze waarden te waarderen.

¹ Meinderts e.a., 2016; Memo d.d. 25 augustus 2016

Op basis van de onderzoeksresultaten en de aard en omvang van de voorgenomen bodem- en landschappelijke ingrepen is vervolgens in hoofdstuk 4 een onderbouwd advies geformuleerd met betrekking tot eventueel archeologisch vervolgonderzoek en ten behoeve van het ontwerp- en inrichtingsplan.

1.3 Administratieve gegevens (LS01)

Het grensoverschrijdende plangebied (2,05 ha) ligt ten noordoosten van de bebouwde kom van Winterswijk en wordt door de Nederlands-Duitse rijksgrens in tweeën gedeeld (figuur 1). Het gebied staat afgebeeld op kaartblad 41F(n1) van de topografische kaart van Nederland (schaal 1:25.000). Het Nederlands gedeelte van het perceel staat kadastraal bekend onder gemeente Winterswijk, sectie B, nummers 609, 5874 en 5875.

Plaats: Huppel

Gemeente: Winterswijk

Provincie: Gelderland

Plangebied: Dienstencentrum Gaxel (2,05 ha)

Onderzoeksgebied: Huppelse Veld

Omvang Duitse deel plangebied: 1,254 ha

Omvang Nederlandse deel plangebied: 0,789 ha

Centrumcoördinaten: 251.285/447690

ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummer: 4545415100

1.4 Huidige situatie (LS01)

Het plangebied maakt deel uit van een jonge heideontginning, met zijn klassieke orthogonale structuur en afwisseling van grasland, akkerland en bosjes. Op de perceelsranden staan nog houtsingels (figuur 2). In andere delen van de jonge ontginningen zijn deze verdwenen. Eén daarvan, op een aarden wal, staat op de rijksgrens, een belangrijke historische lijn in het landschap die in 1766 in de huidige vorm is vastgelegd, maar teruggaat op een eerdere ontwikkeling. Het Nederlandse deel van het plangebied was op het moment van onderzoek in gebruik als grasland voor kleinvee (figuur 2). Het Duitse deel van het plangebied was in gebruik als akkerland (mais) en als groenstrook. Oostelijk langs de N802 ligt op Nederlands grondgebied een diepe bermsloot (figuur 1).

Figuur 2. Foto van het plangebied (Nederlandse deel) gezien vanaf de N802 (24 mei 2017). De houtwal links vormt de huidige rijksgrens.

1.5 Toekomstige situatie (LSO1)

In het plangebied zal een kleinschalig bedrijventerrein worden ontwikkeld. Centraal in het gebied staat volgens de voorlopige bestemmingsplankaart (figuur 3) een dienstverlenende bestemming aangeven, waar bebouwing is voorzien. Daaromheen, tot aan de randen van het plangebied, is voorzien in een groenzone (figuur 3). Over de exacte aard van het gebouw (funderingswijze, volume etc.), de bodemroerende activiteiten of andere activiteiten die bedreigend (kunnen) zijn voor archeologische resten zijn geen exacte gegevens voorhanden.

Uitgangspunten toekomstige situatie ²:

- Overzichtstekening Dienstencentrum Gaxel. Gemeente Winterswijk, 25 maart 2015 (vermoedelijk niet actueel);
- Projectplan, vervolgaanpak Grensoverschrijdend dienstencentrum Gaxel. gemeente Winterswijk, 16 februari 2016;
- Concept plankaart Grensoverschrijdend dienstencentrum Gaxel. Gemeente Winterswijk, Augustus 2016 (figuur 3).

Figuur 3. Voorlopige bestemmingsplankaart (augustus 2016).

1.6 Onderzoekopzet en richtlijnen

Het onderzoek bestaat uit een archeologisch bureauonderzoek (KNA 4.0, protocol 4002), een verkennend veldonderzoek en een cultuurhistorisch onderzoek.

Het archeologisch bureauonderzoek en het verkennend veldonderzoek zijn uitgevoerd volgens de normen van de archeologische beroepsgroep (zie artikel 24 van het Besluit archeologische monumentenzorg). De Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA, versie 4), beheerd door de Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer (SIKB; www.sikb.nl), geldt in de praktijk als richtlijn (KNA 4.0 Protocol 4002). RAAP beschikt over een opgravingsvergunning, verleend door de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

Zie tabel 1 voor de dateringen van de in dit rapport genoemde geologische en archeologische perioden. Achter in dit rapport is een lijst met gebruikte afkortingen opgenomen en worden enkele vaktermen beschreven (zie verklarende woordenlijst).

² Meinderts e.a., 2016

2 Archeologisch bureauonderzoek en veldverkenning

2.1 Onderzoeksvragen, bronnen en methoden

2.1.1 Archeologie

Onderzoeksvragen

- Wat is de bodemopbouw in het plangebied en zijn daarin aanwijzingen aanwezig voor archeologische resten?³
 - Wat is de aard, diepteligging en ouderdom (lithogenese) van de *natuurlijke afzettingen* in het plangebied?
 - Wat is de aard, diepteligging, genese en kwaliteit (gaafheid) van *natuurlijke en eventueel antropogene bodemhorizonten* in het plangebied?
 - Wat is de aard, dikte en omvang van eventueel in het plangebied voorkomende afdekkende lagen en de (geschatte) ouderdom daarvan (plaggendeek, stuifzandlaag, kleidek, afvallaag, ophogingslaag)?
 - Wat is de mate van verstoring van de bodemopbouw in het plangebied?
- Welke gegevens met betrekking tot archeologische vondstcomplexen (vondsten, fragmentatie, materiaalcategorieën, ouderdom, geografische en stratigrafische verspreiding) zijn reeds over het onderzoeksgebied en/of binnen de landschappelijke eenheden bekend (conform KNA 4.0 protocol 4002)?
- Zijn er aanwijzingen voor grotere archeologische nederzettingen?
- Ten aanzien van het vorige, welke opsporingskenmerken kunnen genoemd worden (geografisch en stratigrafisch)?
- Ten aanzien van het vorige, welke opsporingsmiddelen en zoekstrategieën staan hiervoor ter beschikking?

Bronnen

Geraadpleegd zijn de volgende bronnen:

- het ARChEologisch Informatie Systeem (ARCHIS 3);
- de Archeologische Monumenten Kaart (AMK);
- de gemeentelijke waarden- en verwachtingskaart;
- literatuur en historisch kaartmateriaal (zie § 2.2.2 en literatuurlijst);
- recente topografische kaart 1:25.000 en 1:10.000 (WMS);
- recente luchtfoto's uit Google Earth (<http://www.earth.google.com>);
- het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN2);
- bodemgeografische en bodemkundige gegevens (Kleijer & ten Cate 1998);
- geologische gegevens (Van den Bosch & Brouwer 2009);

³ zie verder Willemse & Kocken, 2012: 44 e.v. en figuur 2 (p. 52)

- Cultuurhistorische Atlas Winterswijk (Neefjes & Willemse 2009).

2.1.2 Cultuurhistorie

Het cultuurhistorisch onderzoek is uitgevoerd volgens meerdere sporen. Allereerst is door middel van historische kaartvergelijking in kaart gebracht in welk historisch landschap zich in het gebied bevindt en welke landschapselementen daarvan nog resteren. Vervolgens hebben we de ontwikkelingsgeschiedenis van het gebied onder de loep genomen, en is het gebied cultuurhistorisch gewaardeerd. Daarnaast hebben we een analyse gemaakt van de historische relatie tussen Vreden en Winterswijk, aan de hand van een aantal karakteristieke historische situaties en/of gebeurtenissen.

Voor onze analyse hebben we gebruik gemaakt van gedrukt historisch kaartmateriaal (Topografisch-Militaire Kaart, Chromotopografische Kaart des Rijks, Topografische Kaart van Nederland), manuscriptkaarten uit het Gelders Archief en literatuur (zie literatuurlijst).

2.2 Resultaten

2.2.1 Archeologie

De resultaten van het archeologisch bureauonderzoek staan hieronder omschreven; zie verder figuren 1, 4 en 6 voor de geografische gegevens.

Beschrijving huidig gebruik (LS02)

Op recente topografische kaarten 1:25.000 is het plangebied afgebeeld als grasland met sloten (figuur 1). Recente luchtfoto's uit Google Earth bevestigen dit grondgebruik. Volgens de geraadpleegde topografische kaart en het Actueel Hoogtebestand Nederland (<http://www.ahn.nl/>) bedraagt de huidige maaiveldhoogte in het plangebied ongeveer 36,5 meter +NAP. Volgens de bestaande detailbodemkaarten bedraagt het gemiddeld hoogste grondwaterpeil (GHG) in het plangebied 50/60 cm –Mv en het gemiddeld laagste grondwaterpeil 140-160 cm –Mv (grondwatertrap Vlo, figuur 4).⁴

Locatiebezoek

Ter beoordeling van de huidige situatie in het plangebied heeft op 24 mei 2017 een locatiebezoek plaatsgevonden (figuur 2). Tijdens dit bezoek zijn tevens negen grondboringen gezet en is de grenswal visueel geïnspecteerd. Zie verder paragraaf 2.3.

Figuur 4. Resultaten verkennend booronderzoek.

⁴ Kleijer & Ten Cate, 1998

Bodemkundige en/of geologische gegevens (LS04)

Aard, diepteligging en ouderdom (lithogenese) van de natuurlijke afzettingen in het omliggende gebied (geologie)

Op de archeologische waarden- en verwachtingenkaart van de gemeente Winterswijk wordt het plangebied gekarteerd als een gebied met dekzandwelvingen (reliëfamplitude 0,5-1,5 m) met een hydropodzolbodem (kaartcode Edw6h) en een middelhoge verwachte dichtheid aan archeologische resten (middelhoge verwachting).⁵ Deze natuurlijke afzettingen bestaan tot circa 2 m -Mv uit fijnzandige stuifzandafzettingen (dekzanden, korrelgrootte 120-150 µm⁶), die als een golvende deken over het oudere landschap zijn afgezet. De meest welvingen dateren uit de periode tussen circa 13.000 en 11.700 jaar geleden (Jonge Dryas). Dit pakket duinzand (Jong Dekzand) rust op grofkorreliger sediment waarvan de genese samenhangt met de koudere en koelere fasen in de laatste IJstijd (periglaciale afzettingen, met name sneeuwsmeltwaterafzettingen en windafzettingen). Daaronder (dieper dan 1,8 m -Mv) komt waarschijnlijk een dunne laag grondmorene voor. Dit zijn kei-rijke en soms lemige afzettingen die aan de basis van gletscherijs worden gevormd en op de oostelijke plateaus in de ondiepe en wat diepere ondergrond worden teruggevonden.⁷ Door de aanwezigheid van waterstagnerende, leemrijke grondmorene komen lokaal hoge grondwaterstanden voor (grondwatertrappen III en II). Daaronder komen Krijtafzettingen uit het Valangien voor.⁸

Aard, diepteligging, genese en kwaliteit (gaafheid) van de natuurlijke en eventueel antropogene bodemhorizonten in het omliggende gebied

In de top van het pakket Jong Dekzand zijn natte en siltarme podzolbodems gevormd (hydropodzolen, figuur 4). Daar waar dekzandwelvingen voorkomen zijn voornamelijk veldpodzolen ontstaan (Hn53-Vlo), bodems met hoog in het profiel duidelijke kenmerken van ontijzering wat erop wijst dat ze in het verleden permanent of periodiek met water verzadigd waren. Het bodemijzer is onder invloed van humuszuren uitgespoeld en neergeslagen in een daaronder gelegen ijzerrijke inspoelingshorizont (Bs-horizont), een vorm van podzoliatie dus.

In de lagere terreindelen (buiten het plangebied) zijn zogenaamde natuurlijke eerdgronden ontstaan (hydro-zandeerdgronden) met hoge grondwaterstanden (GWT III, fluctuaties tussen 28 en 100 cm -Mv).⁹ De bodems bestaan uit een dikke humuslaag die overgaat in een voedselarme laag van dekzand. Beekeerdgronden komen voor in gebieden met een hoge maar fluctuerende grondwaterstand. Duidelijke uit- en inspoeling, dat wil zeggen podzoliatie, is meestal afwezig, hoewel in de ondergrond van deze bodems doorgaans relatief veel ijzer is neergeslagen en verspreid uitgeloopte plekken voorkomen.

Archiefgegevens die wijzen op antropogene beïnvloeding van de bodems in het plangebied, anders dan door ontbossing, beïnvloeding van de grondwaterstanden en agrarisch gebruik in de

⁵ Neeffjes & Willemse, 2008: 134

⁶ Kleijer & ten Cate, 1998

⁷ Neeffjes & Willemse, 2008: 12

⁸ Van de Bosch & Brouwer, 2009

⁹ Kleijer & Ten Cate, 1998

vorm van de huidige bouwvoor, ontbreken. Wel loopt er een oud heidepad van noordwest naar zuidoost door het perceel (zie figuur 7).

Aard, dikte en omvang van eventueel in het omringende gebied voorkomende afdekkende lagen en de (geschatte) ouderdom daarvan.

Er zijn uit het plangebied geen gegevens bekend over het voorkomen van stuifzandlagen of bemestingsdekken. Circa 450 meter naar het zuiden is langs de Dwarsweg een kleine kampontginning bekend (Roerdink) waar een enkeerbodem (opgebracht bemestingsdek) is gekarteerd (zie figuur 6).¹⁰

Archeologische gegevens (LS04)

Dit betreft de gegevens met betrekking tot archeologische vondstcomplexen (vondsten, fragmentatie, materiaalcategorieën, ouderdom, geografische en stratigrafische verspreiding) die reeds over het onderzoeksgebied en/of binnen de landschappelijke eenheden bekend zijn. Het is overigens van belang om vast te stellen dat in het gebied bijzonder weinig archeologisch onderzoek is verricht in het verleden.

ARCHIS-waarnemingen en -vondstmeldingen (nationaal Archeologisch Informatie Systeem)

Uit de wijde omgeving zijn geen archeologische vindplaatsen bekend. 1800 meter naar het noordwesten is door een detectoramateur een fragment van een lanspunt uit de Midden of Late Bronstijd gemeld (Beurserbeek, ARCHIS3-objectnummer 518048). Nadere gegevens ontbreken maar gezien de bodemopbouw en de vondstwijze gaat het waarschijnlijk om een vondst in de bouwvoor (type 5b¹¹ in Willemse & Kocken 2012). In diezelfde omgeving zijn de resten van een vroegnieuwetijdse landweer bekend (Lange Moat, ARCHIS3-objectnummer 478.353).¹² Er zijn in de directe omgeving geen archeologische monumenten aangewezen.

Historische situatie (LS03)

Zie ook § 2.2.2. Relevant in het kader van archeologische monumentenzorg is het oude heidepad welke reeds in de vroege Nieuwe tijd werd opgetekend en die vermoedelijk een laatmiddeleeuwse oorsprong kent (L.J. Keunen, pers. comm.) (figuur 4). Dit 'voetpat' stond bekend onder de naam Cosinksdijck maar verdween waarschijnlijk bij de ontginning van de heidevelden. Een historische houtsingel staat op een aarden wal (figuur 5), de rijksgrens en een belangrijke historische lijn in het landschap die in 1766 in de huidige vorm is vastgelegd, maar teruggaat op een eerdere ontwikkeling (zie § 3.3.2). In de directe omgeving werden in 1766 meerdere grenspalen gezet, die nu vermoedelijk verdwenen zijn. Hiervan stond er één in het plangebied, en daarvan is niet vastgesteld of deze – al dan niet ondergronds – bewaard gebleven is. Wel resteert nog de jongere grenspaal 792, iets oostelijk van het plangebied, geplaatst als gevolg van

¹⁰ Ibid.

¹¹ De types hebben betrekking op meerdere soorten oppervlaktevindplaatsen, met verschillen in hoge en lage vondst-dichtheden, opnames van vondsten en sporen al dan niet in de bouwvoor, etc.

¹² Zie ook Neefjes & Willemse, 2009: 134, cat.nrs 6 en 8.

de vaststelling van de grens tussen Nederland en Pruisen in 1818.¹³ De grenswal zelf dateert heel waarschijnlijk uit de tweede helft van de 19e eeuw (figuur 4). Pas in de late 19e eeuw zien we namelijk op topografische kaarten een grensstructuur (met opgaand groen), terwijl daarvóór de grens niet als fysieke barrière is weergegeven.

Figuur 5. Foto van de wal, genomen op de rijksgrens. Let op de boomstobben ter rechterzijde en op het wallichaam zelf. De wal wordt aan beide zijden geflankeerd door een greppel (situatie 24 mei 2017).

Bouwhistorische waarden (LS02, 03, 04)

Er staat op de geraadpleegde historische kaarten binnen het onderzochte perceel of direct daarbuiten, geen bebouwing aangegeven. Bouwhistorische waarden ondergronds worden niet verwacht. Middeleeuwse agrarische bebouwing zal zich gericht hebben op het hogere dekzandrelieëf langs de zuidelijke gelegen Dwarsweg (figuur 6, code Edr2h: dekzandruggen).

Archeologische verwachtingskaart

Volgens de gemeentelijke archeologische waarden- en verwachtingskaart (vigerende versie) geldt voor het plangebied een middelhoge verwachte dichtheid aan archeologische resten voor vindplaatsen vanaf het Paleolithicum (figuur 6).¹⁴ Langs de randen van het terrein komen natte eerdgronden voor met een lage verwachte dichtheid aan archeologische resten. De kans op het aantreffen van resten van laatprehistorische agrarische nederzettingen (in het bijzonder brons-tijd, ijzertijd, Romeinse tijd), middeleeuwse boerenerven of resten van steentijdbewoners (laat paleolithicum, mesolithicum, neolithicum) is aanzienlijk groter 200 meter naar het zuiden, op het hogere duin (dekzandrug) waar onder andere boerderij Roerdink staat (figuur 6).

Gespecificeerde archeologische verwachting (LS05)

Hoe manifesteren de verwachte archeologische resten zich tijdens prospectieonderzoek, dat wil zeggen: wat zijn de opsporingskenmerken (geografisch en stratigrafisch)?

Gezien de bodemopbouw (veldpodzolen in laatglaciale dekzanden zonder afdekkende lagen) zullen de meeste mobiele resten zich in de bouwvoor bevinden (oppervlaktevindplaatsen). Gezien de aard van bodembewerkingen zullen hierin alleen de meest resistente materiaalsoorten (bronzen voorwerpen, hard gebakken aardewerk, vuursteen, edelmetalen) bewaard zijn gebleven (Type 5b/6). Alleen indien er een dieper spoorniveau aanwezig is (type 5¹⁵) kunnen (op de

¹³ www.grenspalen.nl

¹⁴ Zie ook Neefjes & Willemse 2009, 134

¹⁵ Complexen met een matige tot hoge dichtheid aan vondsten en sporen, vondstlaag geheel opgenomen in bouwvoor (Willemse & Kocken 2012).

zandgronden) ook minder resistente resten (zachter gebakken aardewerk, verbrand bot) bewaard zijn gebleven. De conserveringsomstandigheden van de bouwvoor zelf (tevens het belangrijkste archeologische vondstenniveau) zijn echter slecht te noemen.

Het onderliggende bodemprofiel is vrij donker gekleurd door de ontijzering van de humeuze bovengrond. Ingegraven (archeologische) sporen zullen zich alleen op diepere niveaus aftekenen (basis van de B-horizont). Op basis van historisch geografisch onderzoek lijkt de kans op het voorkomen van gebouwresten klein. Over middeleeuwse bebouwing ter plaatse zijn geen gegevens voorhanden. Terreinsorten die zich veel beter voor (prehistorische, middeleeuwse) agrarische nederzettingen leenden liggen op enkele honderden meters afstand (o.a. Roerdink, figuur 6).

In dekzandlandschappen is altijd een kans op het voorkomen van vuursteenvindplaatsen (resten van kleine kampementjes).¹⁶ Vuursteenvindplaatsen kunnen vergezeld gaan van resten van haardplaatsen (houtschoolfragmenten, verbrand bot en roodkleuring) maar ook hiervoor lijken de condities ongunstig. Juist het hogere dekzandrelief langs de Dwarsweg kent een gradiënt van hogere zandbodems naar lager gelegen en nattere terreindelen, een locatie die steentijdbewoners prefereerden.

Op basis van de fysische gesteldheid van het terrein, de historische gegevens en de locatiekeuzefactoren voor zowel steentijdbewoning als bewoning door boerengemeenschappen wordt ter plaatse van het plangebied een lage accumulatie van archeologische resten verwacht (lage dichtheid aan mobilia).

De enige concrete archeologische resten zijn de restanten van de Cosinksdijck en elementen die samenhangen met de 18e- en 19e-eeuwse rijksgrens (wallen, greppels en andere grensmarkeringen).

Welke detectiemiddelen en zoekstrategieën staan hiervoor ter beschikking?

Met behulp van archeologisch booronderzoek kan de bodemgesteldheid van het terrein gecontroleerd worden. Met name de eventuele aanwezigheid van fossiele akkerlagen en/of diepe bodemverstoringen verdient aandacht. Een verkennend grid van 40 x 50 m met behulp van een edelmanboor met een diameter van 7 cm of een zandguts is daarvoor de meest efficiënte waarnemingsmethode.¹⁷ Waar afgedekte vondstlagen voorkomen kunnen deze bemonsterd worden met een 15 cm diameter edelmanboor waarna het opgeboorde materiaal gezeefd kan worden over een zeef met een maaswijdte van 4 mm.

Het zoeken naar grondsporen (zoals de resten van de weg of andere sporen van grensmarkering) kan alleen door het graven van relatief omvangrijke proefsleuven/putten (elk met een oppervlakte van ca. 50-100 m²) tot op spoorniveau (onder de Bs-horizont).¹⁸ Het ruimtebeslag van de nieuwbouw is echter dusdanig beperkt, dat een dergelijke ingreep nauwelijks non-destructief te noemen valt.

Resistente steentijdresteren (meestal ijle strooiingen van afgeslagen vuursteen of houtschool) kun-

¹⁶ Amkreutz e.a., 2016

¹⁷ Tol e.a., 2006

¹⁸ Borsboom & Verhagen, 2009, zie ook Willemse & Kocken, 2012: 52.

nen alleen aangetroffen worden door grotere volumes bouwvoorgrond uit te zeven bijvoorbeeld door het uitzeven van bouwvoorgrond uit 1x1 m proefputjes in een dichtheid van circa 1 per 25 vierkante meter. Gezien het meer perifere karakter van het terrein in het oorspronkelijke zand-landschap lijkt dat weinig kansrijk.

Restanten van grensmarkeringen kunnen in het veld geïnspecteerd worden.

2.3 Veldonderzoek

2.3.1 Methodes

Het inventariserend veldonderzoek (IVO) bestond uit een verkennend booronderzoek. De onderzoeksmethode voor het veldwerk is bepaald op basis van de resultaten van het bureauonderzoek en het protocol inventariserend veldonderzoek uit de KNA versie 4 (stroomdiagram 'keuze onderzoeksmethode karterende fase' en 'Leidraad inventariserend veldonderzoek deel karterend booronderzoek').

Tijdens het verkennend veldonderzoek zijn acht boringen (boring 1 t/m 8) verricht met een Edelman 7 cm (en 15 cm) handboor tot maximaal 1,30 m -Mv in een driehoeksgrid van 40 bij 50 m (ca. 1 boring per 1000 vierkante meter, weergegeven in figuur 4). De boringen in een raai versprongen ten opzichte van die in de naastgelegen raai, waardoor een systeem van gelijkbenige driehoeken ontstond. Daarnaast is een negende, controlerende boring gezet (boring 9). Verder zijn de vele tientallen molshopen nagelopen en geïnspecteerd op het voorkomen van archeologie.

De gehanteerde methode wordt geschikt geacht voor het toetsen van de verwachte bodemgesteldheid van het onderzochte perceel en de aardkundige situatie. De methode is niet geschikt voor het systematisch opsporen van vondstarme (minder dan 80 vondsten per vierkante meter) en kleinere archeologische vindplaatsen (kleiner dan 2500 vierkante meter). De methode is evenmin geschikt voor het opsporen van verkavelingspatronen, graven en andere zeer lokale archeologische resten.¹⁹ Het doel was dan ook verkennend en toetsend: in hoeverre komen de gegevens uit het bureauonderzoek (§ 2.2.1) overeen met de veldsituatie ter plaatse en wat betekent dat voor het in § 2.2.1 geformuleerde perspectiemodel?

De boringen zijn beschreven conform NEN 5104 (Nederlands Normalisatie-instituut, 1989). De boringen zijn met meetlinten ingemeten (x/y-coördinaten) en tijdens het veldwerk digitaal verwerkt in het boorbeschrijvingssysteem van RAAP (Deborah 2; zie bijlage 1). Van alle boringen is de hoogte aan de hand van het AHN2 bestand bepaald. Het opgeboorde materiaal is in het veld gecontroleerd op de aanwezigheid van archeologische indicatoren (zoals houtskool, vuursteen, aardewerk, metaal, bot, verbrande leem en fosfaatvlekken). Van relevante bodemhorizonten is het opgeboorde materiaal gezeefd met een zeef met een maaswijdte van 4 mm. Het zeefresidu is met het blote oog geïnspecteerd op het voorkomen van archeologische indicatoren.

¹⁹ Tol e.a., 2004

2.3.2 Resultaten

Geologie en bodem

Voor de boorbeschrijvingen zie bijlage 1, achterin opgenomen in deze notitie.

De bodems binnen het gehele terrein bestaan uit veldpodzolen met een goed ontwikkelde en ijzerrijke Bs horizont. De waargenomen bouwvoordikten bedroegen circa 25 cm. In boring 1 werd in de bouwvoor een grote hoeveelheid kachelgit aangetroffen. Onder de bouwvoor kwam een sterk verrommelde bodemhorizont voor, eveneens met kachelgit. In de boringen 2 tot en met 8 (met uitzondering van boring 4) werd direct onder de bouwvoor de top van de B-horizont aangetroffen. In boring 3 bleek deze tot in de top van de BC-horizont verstoord. In de meest westelijke delen van het terrein waren deze ijzerrijk maar naar het oosten toe nam de ijzer-inspoeling sterk toe en was vaak sprake (indien intact) van een verkitte B2s horizont (oer). De top van de zandbodems bestonden allemaal uit matig fijn en relatief goed gesorteerd zand, met een kleine bijmenging van grovere korrels. Dit zandpakket kan worden geïnterpreteerd als wat grofkorrelig Jong Dekzand, waarschijnlijk stuifzand van lokale herkomst. Hieronder is het beeld wat heterogener. Vanaf 50 tot 60 cm –Mv komt in de top van het zandpakket een bijmenging met meestal fijn, maar soms (boring 3) grover grind voor. Waarschijnlijk betreft het verspoeld materiaal. Mogelijk gaat het om een door sneeuwsmeltwaterstroming onthoofd deel van een ouder zandpakket. Dit oudere zandpakket is fijnzandiger en vaak gelaagd, waarbij er een afwisseling bestaat tussen zeer fijn en uiterst fijnzandige laagjes. Soms komen leemachtige bandjes voor. Ook dit zand is vaak zacht en relatief goed gesorteerd. Het gaat waarschijnlijk om zogenaamd ‘Oud Dekzand’ een verzamelnaam voor zowel eolische (wind)afzettingen en periglaciale smeltwaterafzettingen. Met name in boring 4 werden de wat grofzandiger smeltwaterafzettingen vanaf 100 cm –Mv aangetroffen. Er werd geen grondmorene binnen de waarnemingsdiepte aangetroffen.

Archeologie

Ondanks dat er verscheidene boringen zijn verricht en vele tientallen molshopen zijn nagelopen en geïnspecteerd is slechts in één boring (boring 4) een dikkere Ap-horizont met vondstmateriaal waargenomen (tot 45 cm –Mv), mogelijk een restantje van een klein bemestingsdek. Daaronder werd tussen 45 en 55 cm een vuilgrijze bodem aangetroffen met in de zeef wat fijn grind, twee zeer fijne botrestjes (< 5 mm) en twee gebroken vuursteenfragmentjes (< 5 mm). Er waren geen sporen van bewerking. Vermoedelijk betreft het een nieuwtijds akkerlaagje. Deze zone bleek na het zetten van een controleboring 9 (boring 9) ruimtelijk zeer beperkt. Het gaat waarschijnlijk om een kleine terreindepressie waar een accumulatie van subrecent akkermateriaal is ontstaan waarbij de oorspronkelijke subrecente bouwvoor in bewaard is gebleven. De niet-diagnostische vondsten zijn niet verzameld. De vondsten en vooral het ruimtebeslag vormen geen aanleiding om de aanwezigheid van een grotere archeologische vindplaats in het plangebied te vermoeden. Ook in boring 3 is uit zowel bouwvoor (0-30 cm -Mv) als de daaronder gelegen BC/B-horizont (30-50 cm –Mv) 5 liter sediment uitgezeefd. Er werden in deze monsters geen archeologische resten aangetroffen. Ook in de vele geïnspecteerde molshopen op het terrein zijn geen archeologische resten aangetroffen.

Het terrein werd (mogelijk eeuwenlang) doorkruist door een heidepad. Wat daarvan onder de huidige bouwvoor resteert, is niet duidelijk. Of er mogelijk karresporen of eventuele bermgreppels resteren valt alleen doormiddel van gravend onderzoek te bepalen

Op de rijksgrens komt een brede (grens)wal voor met stobben van oudere bomen ter weerszijden en op het heuvellichaam. Deze werd begrensd door een smalle, goeddeels dichtgelopen greppel (figuur 5). De wal dateert zeer waarschijnlijk uit de tweede helft van de 19e eeuw.

Op basis van deze gegevens kan de archeologische verwachting naar beneden worden bijgesteld (lage verwachte dichtheid aan archeologische resten).

Boring	indicatoren	diepte in cm -Mv
4	bot (indet ²⁰), vuursteen (indet)	40-60

²⁰ Indet = niet te determineren.

3 Cultuurhistorische analyse en waardering

3.1 Inleiding

In deze paragraaf gaan we dieper in op de resultaten van het cultuurhistorisch onderzoek, zowel via een geografische lijn – verbonden aan de kaart - , de chronologische lijn via de historische achtergrond als de thematische lijn via de historische relatie tussen Vreden en Winterswijk.²¹

3.2 Toelichting op de kaart

3.2.1 Legenda (zie kaartbijlage 1)

Het plangebied maakt deel uit van een jonge heideontginning, met zijn klassieke orthogonale structuur en afwisseling van grasland, akkerland en bosjes. Op de perceelsranden staan nog houtsingels. In andere delen van de jonge ontginningen zijn deze verdwenen. Eén daarvan, op een aarden wal, staat op de rijksgrens, een belangrijke historische lijn in het landschap die in 1766 in de huidige vorm is vastgelegd, maar teruggaat op een eerdere ontwikkeling.

In de directe omgeving werden in 1766 meerdere grenspalen gezet, die nu vermoedelijk verdwenen zijn. Hiervan stond er één in het plangebied, en daarvan is niet vastgesteld of deze – al dan niet ondergronds – bewaard gebleven is. Wel resteert nog de jongere grenspaal 792, iets oostelijk van het plangebied, geplaatst als gevolg van de vaststelling van de grens tussen Nederland en Pruisen in 1818.²²

Aan de Duitse zijde van de grens lag nog in 1766 het *Crusentelgenvenne*, tussen de *Koesinck dieck oder weg* (identiek aan het huidige tracé van de Vredenseweg) en grenspaal 69 (oude nummering). Het lijkt verdwenen te zijn; de huidige waterpartij aan Duitse zijde is jonger.²³

3.2.2 Historische achtergrond

Kaarten uit de 17e eeuw zijn weliswaar te onnauwkeurig om precies te kunnen aanwijzen waar het plangebied zich op de kaart bevindt, maar we halen er wel interessante informatie uit omtrent de omgeving van het plangebied op de grens van Winterswijk en Vreden.

Het vereist wat creativiteit om 17e-eeuwse kaarten met de huidige te vergelijken, omdat de oude kaarten veelal heel schematisch zijn en we het moeten doen met vergelijkingspunten (figuur 7).

Op een proceskaart uit 1631 herkennen we de oude *Wegh van Wintterswijck naer Vreden* en het *Voetpat van Wintterswijck naer Vreden*, op een proceskaart uit 1656 ook wel *Cosingsdijck*

²¹ De grens vormt een geliefd onderwerp in de literatuur. Het was voor ons dan ook niet mogelijk om in alle details de historische aspecten rond de grens tussen Winterswijk en Münsterland te belichten. Een belangrijke publicatie over dit onderwerp is *Zur Geschichte der westfälisch-niederländischen Grenze* uit 2008 (Terhalle, 2008). Hierin wordt dit thema veel verder gespecificeerd. Ook de wording van territoriale grens tot staatsgrens staat, net als in dit rapport, in die publicatie centraal.

²² www.grenspalen.nl

²³ Terhalle, 2008: 362

genoemd. Het lijkt erop dat de Cosingsdijck, het *voetpat*, identiek moet zijn aan het zandpad zoals dat op het kadastraal minuutplan voorkomt, en verdween bij de ontginning van de heide. De *wegh van Winterswijck naar Vreedem* liep verder noordwestelijk, langs een aantal maantontginningen die als een landtong de heide in staken. Deze weg moet kort na 1832 zijn opgeheven, hetgeen eveneens gold voor de grensovergang.²⁴

Figuur 7. Heidepaden naar de grens nabij het plangebied, in 1832.

Waar het voetpad voor lokaal verkeer was blijven functioneren, werd de *wegh* vervangen door nieuwe infrastructuur, de huidige Vredenseweg. De eerste voorganger van de huidige weg wordt afgebeeld op de zogenaamde Franse kaarten, waarvoor wat betreft de grenszone de karteringen eind 1812 en begin 1813 hadden plaatsgevonden. We zien nu voor het eerst dat wat op de oude kaarten *voetpat* heette, nu samen met een groot aantal andere wegen samenkwam bij de grens tussen de toenmalige grensstenen 69 en 70. De grote weg heette hier *Chemin de Winterswyk à Vreden*.²⁵ Oudere kaarten laten een dergelijke bundeling van wegen bij de grensovergang niet zien. De weg wordt echter zeer bochtig getekend (figuur 8). Vermoedelijk is de Vredenseweg kort vóór 1832 aangepakt en rechtgetrokken, zoals in die tijd zoveel interlokale verbindingswegen.²⁶ Aan het aanbrengen van beplanting werd vooral in die periode speciale aandacht besteed, zodat we ervan mogen uitgaan dat de kiem voor het huidige beplantingsbeeld uit het begin van de 19e eeuw dateert.

Figuur 8. Op de Franse kaarten herkennen we de huidige weg al, maar dan nog wat bochtiger (bron: Versfelt, 2011).

Wat verder naar het noordwesten aan de grens stond, aan de Nederlandse zijde, nog in 1631 en 1656 eenen *Ratstaek van Martten van Rossem gestelt*. Aan zo'n radstaak, een wiel aan een paal, konden lijken van misdadigers tentoon worden gesteld, ter afschrikking. Ze stonden vaak aan doorgaande wegen, waar vreemdelingen het rechtsgebied binnenkwamen.²⁷ In dit geval gaat het om het rechtsgebied van de heerlijkheid Bredevoort, waartoe Winterswijk behoorde. Maarten van Rossum (vóór 1490 – 1555) was een Gelders legeraanvoerder, die in 1534 door de Gelderse hertog tot drost van Bredevoort werd aangesteld en die functie tot 1548 bekleedde. Dit doet vermoeden dat de radstaak tussen 1534 en 1548 is geplaatst en dus meer dan een eeuw bestaan heeft (figuur 9).

Figuur 9. Op een manuscriptkaart over het grensgeschied tussen Münster en Gelre (midden 16e eeuw) herkennen we meer radstaken langs de grens, ook aan de Duitse zijde. Met witte stippen zijn grenzen volgens de partijen (Neefjes & Willemse, 2009; Landesarchiv NRW – Abteilung Westfalen – W 051/ Karten A Nr. 190).

²⁴ Gelders Archief, archief Hof van Gelre en Zutphen, inventarisnummer 4471, d.d. 14-03-1631

²⁵ Versfelt, 2011

²⁶ Gelders Archief, archief Gedeputeerde Staten inventarisnr. 10151, d.d. 1826-1885

²⁷ Gelders Archief, archief Hof van Gelre en Zutphen, inventarisnummer 4471, d.d. 14-03-1631

Na de verdeling van de Winterswijkse marken werden de woeste gronden opnieuw ingericht. Op de Topografisch-Militaire Kaart uit omstreeks 1850 herkennen we al dat er ten dele een nieuwe orthogonale wegenstructuur is aangelegd, die de oude *rücksichtslos* doorsnijdt (figuur 10).

Figuur 10. De orthogonale structuur van de heideontginningen, ten koste van de heidepaden over de grens, wordt op de Topografisch-Militaire Kaart uit omstreeks 1850 al zichtbaar.

In de tweede helft van de 19e eeuw werden geleidelijk al percelen omheind en ontgonnen. Het perceel waarbinnen de Nederlandse helft van het plangebied ligt kreeg vóór 1881 haar zichtbare omheining met een houtsingel, waartoe ook de houtwal op de grens behoort. Daarbinnen lag een kleinere houtwal, die een rechthoekig perceel grasland omsloot. Vanaf de Vredenseweg was het grasland toegankelijk via een toegangsweg, die eveneens aan de noordzijde door een houtsingel begeleid werd. De houtsingel die vóór 1881 langs het kleine perceeltje grasland en de toegangsweg werd aangelegd, behoorde tot de vroegste fase van de ontginning van het Huppelsche Veld (figuur 11).

Figuur 11. Het landschap rond het plangebied in 1881. Rechts herkennen we de Vredenseweg, met op de grens, oostelijk van de weg, het plangebied (bron: www.topotijdreis.nl).

Uiterlijk in 1929 werd het hele plangebied alsmede het terrein van de huidige camping binnen de grenzen van de al bestaande houtsingel als grasland in gebruik genomen. Zuidelijk en oostelijk daarvan lag toen nog veel heide (figuur 12).

Figuur 12. In 1929 bestond het gebied ten oosten van de Vredenseweg nog grotendeels uit heide (bron: www.topotijdreis.nl).

Mogelijk werd kort vóór 1936 de verkaveling van het plangebied en directe omgeving aangepast, vermoedelijk in samenhang met de ontginning van de resterende heide. De oude houtsingel die we hiervoor noemden werd vermoedelijk geroid en iets verder naar het noordoosten weer aangeplant. Kaartvergelijking tussen topografische kaarten van vóór en na 1936 duidt erop – maar heel helder is het niet – dat de kavelgrens in die periode werd verplaatst en dat er ook aan de zuidoostelijke zijde een nieuwe houtsingel werd aangeplant. Vóór 1936 waren het noordelijke en het zuidelijke perceel van deze ontginning *grasso modo* even groot, na 1936 is duidelijk dat het noordelijke – het plangebied – en het zuidelijke – Vredenseweg 184 met de camping – in grootte sterk van elkaar verschillen (figuur 13).²⁸

²⁸ We kunnen echter niet volledig uitsluiten dat de gewijzigde verhoudingen het gevolg zijn van een verbeterde kartering. Dat zou betekenen dat de kavelgrens en houtsingel tussen beide delen wél ouder dan 1881 zou zijn.

Figuur 13. Kort vóór de opname van deze kaart in 1936 heeft het landschap in grote lijnen zijn huidige vorm gekregen (bron: www.topotijdreis.nl).

De situatie aan de Duitse zijde is min of meer vergelijkbaar. Op de Uraufnahme uit 1836-1850 herkennen we de Winterswyker Straße als een kaarsrechte structuur door een heidegebied, waar hier en daar individuele perceeltjes waren omheind, maar nog niet ontgonnen (figuur 14). Ter plaatse van het plangebied was dit nog niet het geval. Op de Neuaufnahme (1891-1912) zien we dat het kort daarvoor aangeplante Fürstenbusch niet helemaal tot aan de Winterswyker Straße doorloopt, en rondom het plangebied landbouwgrond weergeeft. Wel liep een toegangsweg vanuit het Fürstenbusch vanuit het bos naar de Winterswyker Straße. Het is de noordgrens van het plangebied.

Figuur 14. De Duitse zijde van het gebied, in de periode 1836-1850. Te herkennen is de uitgestrekte heide. Met een rode ster is het plangebied aangeduid.

Zowel op de Nederlandse topografische kaart uit 1929, die voor het eerst in grijs tinten ook de Duitse situatie laat zien, als de TK25 (1936-1945) van de Duitse zijde, is het perceel van het plangebied en direct ten noorden daarvan te herkennen als landbouwgrond. Het oostelijk deel van dit perceel werd later afgesplitst en vóór 1987 bebost.

De situatie zoals hierboven geschetst, die kort vóór 1936 tot stand kwam, is tot vandaag blijven bestaan. Wel zijn percelen soms anders ingevuld, zoals de aanleg van de camping achter Vredenseweg 184, vóór 1994 en de bebossing van een perceel grenzend aan het Duitse deel van het plangebied, vóór 1987.

3.3 Winterswijk en Vreden: vasthouden en afstoten

3.3.1 Inleiding

De gemeenschappen van Winterswijk en Vreden verhielden zich in het verleden tot elkaar als burens, alleen dan wel met een extra dimensie: een bestuurlijke grens ertussen. Dat zorgde ervoor dat dit rijke verleden een dimensie kreeg die we op de meeste plaatsen tussen twee buurdorpen of –steden niet zo snel waarnemen. Bijkomend voordeel is dat deze dimensie ook nog eens meer bronnenmateriaal opleverde, waardoor we over dit verleden het nodige weten. De relatie is te veelzijdig en te tijd te beperkt om de historische relatie tussen Winterswijk en Vreden volledig uit te diepen. We geven in kort bestek een aantal *high lights* uit de geschiedenis die laten zien dat de relatie er eentje is van eenheid en gespletenheid, van samenwerking en vijandigheid en van openheid en geslotenheid.

3.3.2 High lights uit de geschiedenis

Vroege en Volle Middeleeuwen: grond is macht

Tegenwoordig zijn we geneigd te denken in termen van bestuurlijke grenzen en territoria. Die gedachte is in de eerste plaats gestoeld op het 19e-eeuwse ideaal van een natiestaat, een samenhangend territorium met een gecentraliseerd bestuur, waarbij – op basis van een regeling in

de grondwet - bepaalde bestuurlijke taken door lagere overheden kunnen worden uitgevoerd. Voor de 19e eeuw bestonden zulke natiestaten niet, maar kennen we al wel zoiets als bestuurlijke eenheden met doorgaans redelijk duidelijke buitengrenzen.

Als we verder teruggaan in de tijd, bestond zelfs dát niet. Deze bestuurlijke territoria, zoals Gelre, ontstonden heel geleidelijk, met een zwaartepunt in de 12e en 13e eeuw. Daarvóór bestond er alleen een keizer of koning waaraan men onderhorig was, en door wie enkele taken aan gouwgraven waren gedelegeerd. Van een territoriaal gezag op lokale schaal konden we toen echter nog nauwelijks spreken. Hoe waren de machtsverhoudingen dan georganiseerd? Die liepen veel meer langs lijnen van grondbezit en het bezit van andere rechten, zoals het recht het tiende deel van de oogst uit een bepaald gebied te mogen ontvangen. De regionale bovenlaag, geestelijke instellingen en grafelijke geslachten waren tot in de 11e eeuw de meest prominente rechthebbenden op de grond. Eventueel door hen opgezette rechtbanken hadden alleen een *jurisdictie* (rechtsmacht) over de landerijen die zij bezaten en de personen die daarop woonden. In Winterswijk waren het vooral geestelijke instellingen, oude kloosters, die op die manier hun invloed uitoefenden. Een zeer interessante institutie was het Mauritiusstift in Münster, dat een hof langs de Whemerbeek bezat en wellicht ook verantwoordelijk was voor de bouw van de kerk. Voor kerken gold immers hetzelfde: er was tot de 13e eeuw geen centraal georganiseerd stelsel van parochies, maar min of meer zelfstandige instellingen konden kerken stichten voor hun onderhorige lieden. Pas later zouden deze zogenaamde 'eigenkerken' onder toezicht van de bisschop komen te staan, en kregen zij daarmee een bestuurlijke en territoriale verhouding tot een kerk even verderop: de parochies. Wel was er zoiets als missiegebieden, op basis waarvan in 1313 Winterswijk tot het bisdom Münster zou blijken te behoren.²⁹ Pas in 1821 zou Winterswijk daarvan afgescheiden worden en bij de Hollandse Missie – de voorloper van het Aartsbisdom Utrecht – gevoegd worden.³⁰

Naast het Mauritiusstift was ook het adellijke damesstift in Vreden bezitter van een groot aantal hoeven en landerijen.³¹ Uit een reconstructie van Te Voortwis blijkt dat de volgende boerderijen eigenhorig waren aan Vreden: Koessinck (Huppel), Sibinck (Meddo), Boeinck en Raetman (Ratum) en Elinck (Dorpboer).³² Daarnaast was Hemink een Vredens hofgoed.³³ In totaal bezat het stift, dat in de 9e eeuw in Vreden was gesticht, 17 boerderijen in Winterswijk. Twee van de goederen vielen onder beheer van de abdis (waaronder de hof Dodinkrade³⁴), de overige 15 onder beheer van het kapittel.³⁵ Van deze goederen ligt Kossink relatief dicht bij, iets afzijdig van de Vredense Weg (figuur 15).³⁶ De hoofdhof van de kapittelhoeven was de hof te Ratum. Daarmee

²⁹ Terhalle, 2008: 19

³⁰ Terhalle, 2008: 209

³¹ Te Vaarwerk, 2001

³² Te Voortwis, 2007: 8

³³ Te Voortwis, 2007: 12

³⁴ Te Vaarwerk, 2001: 68-69

³⁵ Te Voortwis, 2007: 48

³⁶ Neeffjes & Willemse, 2009: 43

vormde Winterswijk één van de 26 beheerseenheden met het stift als centrale. Ook in Eibergen lag zo'n hof.³⁷

Figuur 15. Situering van de hofgoederen van Vreden (uit: Neefjes & Willemse, 2009).

Een grens wordt opgetrokken: tot op zekere hoogte

Naarmate zich vanuit de bezitscomplexen langzaam bestuurlijke territoria gingen ontwikkelen, werd 'grens' steeds meer een merkbaar begrip, ook voor de lokale bewoners. Uit de erfenis van het graafschap Hamaland ontwikkelde zich het graafschap Lohn, waarvan het hart werd uitgemakt door de huidige plaatsen Stadtlohn en Südlohn (figuur 16). Van een staatje in de laatmiddeleeuwse zin des woords was toen echter nog geen sprake. Er was veeleer sprake van een gebied waar de graven van Lohn bepaalde grafelijke rechten uitoefenden. Na de dood van Herman van Loon in 1316 ontstond er een machtsstrijd tussen de bisschop van Münster en Reinald II van Gelre, allebei hard op weg om hun eigen centraal georganiseerde staatjes te ontwikkelen. Tijdens deze twisten werd in 1325 een deel van Vreden verwoest, dat nooit meer werd opgebouwd. Deze strijd zou voorlopig eindigen in 1326, toen de graaf van Gelre de heerlijkheid Bredevoort, waartoe Winterswijk behoorde, in pand kreeg van de bisschop van Münster. Die loste het pand nooit in, waardoor Winterswijk vanaf 1326 *de facto* Gelders was en bleef en de graaf, later hertog, van Gelre zijn uitkristalliserende graafschap hier kon afronden. Alhoewel er van een harde grens nog geen sprake was, is 1326 wel te beschouwen als het jaar waarin de kiem werd gelegd voor een territoriale scheiding tussen Winterswijk en het Münsterland. In 2026 kan Winterswijk derhalve vieren of herdenken dat het 700 jaar geleden van zijn Münsterse burenen werd gescheiden.

Figuur 16. Omvang van het gebied waar de graven van Lohn in 1152 grafelijke rechten uitoefenden (in lichtgroene tinten, van Hengelo tot aan Gescher) aan weerszijden van de pas veel later ontstane rijksgrens. Gearceerd is het gebied dat onder Herman van Loon als zaakwaarnemer voor Hendrik III van Borculo viel tussen 1233 en 1245. De mosgroene tinten rond Doetinchem en Borken duiden op gebied buiten het grafelijk gezag (bron: Wikimedia Commons).

Ondanks de grens zou het gebied oostelijk van de IJssel echter economisch sterk met het Münsterland verbonden blijven. De aansluiting van diverse steden bij de Hanze, toch vooral een verbond van Midden-Europese steden waar de West-Nederlandse niet bij waren aangesloten, is daar een teken van, en ook infrastructureel was Oost-Nederland stevig met het Münsterland verbonden. Ook sociaal-cultureel was er een sterke band tussen beide regio's.³⁸

Vijandige houding

Dat de inwoners van Vreden hun westelijke burenen in de periode van de Tachtigjarige Oorlog niet volledig vertrouwden blijkt uit de gesloten landweer rond de stad, zoals die fraai staat afgebeeld

³⁷ Te Vaarwerk, 2001: 68

³⁸ Terhalle, 2008: 31-32

op een kaart uit de tweede helft van de 16e eeuw. In de vroege 16e eeuw plaatste de Bredevoortse drost Maarten van Rossum een radstaak op de grens met Vreden, ter afschrikking. Hij bedreigde de Münsteren om verder in hun richting op te trekken, in reactie op de stellingname van de Vredense voogd dat Van Rossum te dichtbij kwam met zijn radstaak (figuur 17).³⁹

Figuur 17. Op deze Münsterse manuscriptkaart uit het midden van de 16e eeuw zien we de twisten tussen Winterswijk en Vreden weergegeven: de stadslandweer rond Vreden, de radstaak en de betwiste grenzen (zie hierna). Voor de bron: zie figuur 9.

Grenstwisten

Alhoewel er sinds 1326 sprake was van een territoriale scheiding tussen Gelders Winterswijk en Münsteren Vreden, betekende dat geenszins het einde van een grenstwist. Er was nu namelijk wel vastgesteld dat er een grens liep tussen beide plaatsen, maar nooit wáár deze grens precies liep. Dat was aanvankelijk ook niet zo belangrijk, want de grens liep merendeels door woeste, onontgonnen gronden die betrekkelijk extensief gebruikt werden. Naarmate enerzijds het grensbefef groeide en anderzijds de intensiteit van het gebruik toenam, zien we dat er onenigheid ging ontstaan over waar de grens als harde lijn moest gaan lopen.

In het hele Nederlands-Westfaalse grensgebied springt de grenszone tussen de Vredense buurschappen Mast en Gaxel en het kerspel Winterswijk eruit. Al in 1514 werd over die grens geruzied tussen Bredevoort – waartoe Winterswijk behoorde – en Vreden. Er zouden toen reeds grensstenen gestaan hebben. In de discussie die regelmatig terugkeerde wordt zelfs verwezen naar grensmarkeringen die al in de 15e eeuw aanwezig zouden zijn geweest. Hierbij wordt verwezen naar dat grootouders en ouders van de bevrageden al over de grensmarkering geweten zouden hebben. De bevrageden wezen ook de grens aan.⁴⁰ Steeds was in de discussies het doel om op te helderen hoe de grens vroeger verlopen had, waarbij men aan die vroegere situatie rechten probeerde te ontlenen.

Na een rustige periode omstreeks 1600 en daarop volgende periode van tientallen jaren strijd, waarbij vele – voor ons interessante - kaarten werden getekend over het verloop van de grens volgens beide partijen (figuur 18)⁴¹, werd op 6 mei 1656 een verdrag gesloten over de grens tussen Vreden en Winterswijk. Daaraan gingen echter zelfs nog fysieke schermutselingen vooraf, toen in 1654 Vredenaars met wapens de grenslijn verschoven, waardoor de boeren uit Huppel het recht op het plaggenmaaien op het aangrenzende veld verloren.⁴² In het verdrag werd opgenomen dat de grens volgens de nu nog bestaande lijn werd vastgesteld, dat er een greppel op de grenslijn zou komen ter markering en dat er palen geplaatst zouden worden. Daarbij behielden beide partijen aan weerszijden van de grens het weiderecht, terwijl turfsteken, heidemaaien en plaggenmaaien exclusief elk aan de eigen zijde van de grens toekwam. Om het weiderecht te kunnen uitvoeren moesten er voldoende voetwegen over de grens blijven bestaan.⁴³

³⁹ Neeffjes & Willemsse, 2009, 92

⁴⁰ Terhalle, 2008: 45-46

⁴¹ Terhalle, 2008: 58-59

⁴² Terhalle, 2008: 66-67

⁴³ Terhalle, 2008: 68

Toch bleef het bij tijd en wijle, vooral na 1718, onrustig op de grens, alhoewel zich dat niet in de omgeving van het plangebied aan de Vredenseweg afspeelde.⁴⁴ Een definitieve vaststelling van de grens vond pas plaats op 19 oktober 1765 in Burlo, en in 1766 werden 186 stenen grenspalen tussen Rekken en Dinxperlo geplaatst. De grens die daarbij werd vastgelegd was in grote lijnen de grens die al in 1631 door de Geldersen was aangewezen.⁴⁵ Ook dit verdrag zou echter voor de jaren daarop niet verhinderen dat Vredense en Winterswijkse boeren elkaar beschuldigden van overtreding van de regels over de weiding van vee, turfsteken en plaggenmaaien.⁴⁶ In de jaren 20 van de 19e eeuw werd uiteindelijk het wederzijdse weiderecht van Winterswijk en Vreden opgeheven, mede omdat het als een belemmering voor de markedeling werd gezien. Daarbij werd de grens plaatselijk gecorrigeerd, onder meer tussen Huppel en Gaxel ten noordwesten van ons plangebied en verder naar het zuidoosten.⁴⁷ Nadat in 1818 houten grenspalen geplaatst waren, waarvan de laatste slechts enkele decennia geleden zijn verdwenen, werd enkele decennia later het besluit genomen deze door stenen of zelfs gietijzeren palen te vervangen.⁴⁸ Ondertussen bleven er kleine – voornamelijk agrarische – twisten op de Winterswijks-Vredense grens bestaan. In dit specifieke geval ging het over een Vredense schaapskudde die in 1846 ongeoorloofd de grens overstak.⁴⁹ De discussies tussen de ambtenaren aan weerszijden van de grens bleven echter vriendelijk, alhoewel vaak zakelijk. Tegenover burgers was men doorgaans zeer streng.⁵⁰

De strijd over het precieze verloop van de grens kunnen we beschouwen als 'groeipijn'; in het proces van steeds verder uitkristalliseren van de grenzen kwam het moment dat een korte onenigheid noodzakelijk was om tot een harde lijn over de nooit zo precies bekeken woeste gronden te komen. Het was als het ware een onontkoombare hobbel in een proces van staat- en grensording.

Figuur 18. In roze en geel zijn op deze manuscriptkaart uit 1631 de grenzen tussen Winterswijk en Münster weergegeven, zoals ze door de twistende partijen zijn 'geplaatst' (bron: Gelders Archief).

Een geloofskwestie

Tegelijk speelde er op sociaal vlak tijdens de Tachtigjarige Oorlog ook het nodige. In 1598 ging Winterswijk over naar de nieuwe religie, net als Bredevoort. De vergadering van de classis in Zutphen van 30 mei tot 1 juni 1598 was daaraan voorafgegaan. Rooms en werden daarna meer en meer gedwongen om te gaan kerken bij de burenen, waar nog wel rooms-katholieke gebedshuizen waren en er door de toestroom uit de Republiek ook steeds meer verrezen. Katholieke inwo-

⁴⁴ Terhalle, 2008: 93 e.v.

⁴⁵ Gelders Archief, archief Hof van Gelre en Zutphen, inventarisnummer 4471, d.d. 14-03-1631; idem, d.d. 1656; Terhalle, 2008: 125 e.v.

⁴⁶ Terhalle, 2008: 147, 157-158

⁴⁷ Terhalle, 2008: 217-219

⁴⁸ Terhalle, 2008: 226

⁴⁹ Terhalle, 2008: 241

⁵⁰ Terhalle, 2008: 242

ners van Winterswijk zochten hun heil in de burchtkapel in Oeding, maar ook de kerken van Vreden, Südlohn en het klooster Gross Burlo werden bezocht.⁵¹ Gezien dat laatste mogen we er wel vanuit gaan dat het voetpad van Winterswijk naar Vreden in die periode als kerkenpad zal zijn gebruikt. De grens tussen Gelderland en Münsterland werd nu ook een harde geloofsgrens. Dat duurde tot 1795, toen de eerste mis in Winterswijk weer werd opgedragen, nadat eerder overigens al door Winterswijkse katholieken in 1765, 1774, 1784 en 1787 pogingen waren gedaan voor de bouw van een eigen katholieke kerk in Winterswijk. In 1799 verrees uiteindelijk aan de Misterstraat de eerste katholieke kerk van Winterswijk na de reformatie (figuur 19).⁵² Winterswijk bleef echter overwegend protestant, terwijl Vreden rooms-katholiek was.

Figuur 19. De opvolger uit 1867-1869 van de Winterswijkse rooms-katholieke kerk aan de Misterstraat (bron: www.reliwiki.nl).

Economische uitwisseling

In de nieuwe tijd was Vreden economisch met de huidige Achterhoek verbonden via de Berkel. Voor Vreden heeft dit veel betekend, maar omdat Winterswijk niet aan een bevaarbare beek lag, bleef de relatie tussen beide plaatsen op dit vlak vermoedelijk sterk achter. We moeten hierbij dus constateren dat het ook zeer geregeld voorkwam dat een relatie tussen Vreden en de Achterhoek buiten Winterswijk om ging. De focus lag in de eerste plaats op een verbinding tussen Vreden/Münsterland en de IJsselsteden, niet op een relatie tussen Münsterland en het Achterhoekse platteland.⁵³

Natiestaten: een bestuurlijke grens wordt douanegrens en taalgrens

Na de Franse Tijd ontwikkelden de voormalige bestuurlijke eenheden in Europa zich meer en meer tot natiestaten, waarbij interne eenheid binnen een staat en het vormen van harde grenzen met buurlanden duidelijke ontwikkelingen waren. De grenzen werden steeds minder doorlaatbaar, en voor de handel tussen staten werden beperkingen opgeworpen. Voor personenverkeer werden paspoorten noodzakelijk. Na het Congres van Wenen ontwikkelde zich het Koninkrijk der Nederlanden, na 1830 in afgeslankte vorm door het vertrek van de Zuid-Nederlandse provincies uit het Koninkrijk. Aan de Duitse zijde ging het na het Congres van Wenen (1815⁵⁴), waarbij de tolgrenzen werden ingesteld, aanvankelijk om het Koninkrijk Pruisen (met een sterke uitbreiding in 1865-1866), en vanaf 1871 om het Duitse Rijk. Daarmee zouden ook de Duitse landen steeds verder tot een natiestaat integreren, zij het veel federaler van aard dan de Nederlandse natiestaat. Pruisen bleef binnen die staat als een land functioneren (met Westfalen als één van de provincies) en werd pas op 25 februari 1947 formeel opgeheven. Sindsdien maakt Westfalen deel uit van het nieuw gevormde *Bundesland* Nordrhein-Westfalen. Als natiestaat is Duitsland

⁵¹ Keunen, 2016

⁵² Keunen, 2016

⁵³ Terhalle, 1975

⁵⁴ Daarvoor maakte het gebied rond Vreden achtereenvolgens deel uit van het Fürstbistum Münster en het Fürstentum Salm.

onder de Bondsrepubliek echter een gegeven.

Deze ontwikkeling van natiestaten leidde er onder meer toe dat langs de Vredenseweg vóór 1929 een grenskantoor werd gebouwd.⁵⁵ Terwijl bovendien vóór 1795 nauwelijks sprake was van tol en weggeld op de grens, zou dat na 1795 en meer nog na 1815 gaandeweg praktijk worden.⁵⁶ Ook agrarisch verkeer werd nu door de ontstane tolgrens niet meer zomaar doorgelaten.⁵⁷ Terhalle stelt daarover heel concreet: *Während bis 1800 die Bürger fast überall ungehindert die Grenze überschreiten konnten und höchstens an bestimmten Stellen einen Zoll, der aber mehr einer Straßenbenutzungsgebühr entsprach, entrichteten, so wurde nach 1815 eine dichte Zollgrenze geschaffen, über die keine Waren ohne Zollerhebung befördert werden konnten. Nur an den offiziellen Übergängen war das Passieren der Grenze mit einem Grenzdokument fortan erlaubt.*⁵⁸ In Pruisen werd dit in een wet van 26 mei 1818 vastgelegd, in Nederland in wetten uit 1816, 1819 en 1822.⁵⁹ Belemmeringen in de handel zorgden bovendien voor toename van smokkelactiviteiten, hetgeen tal van verhalen in de lokale herinnering opleverde. Op bepaalde momenten, zoals tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog, was de grens vrijwel afgesloten.⁶⁰ Na de laatstgenoemde oorlog werd er bovendien aan de Duitse zijde een verboden gebied ingericht, dat uiteindelijk enkele jaren bestond.⁶¹ Een door de Nederlandse regering, en vooral de katholieke KVP, gewenste grenscorrectie bij Vreden, die tot veel onrust onder Vredenaars zorgde, ging uiteindelijk niet door.⁶²

Een bijkomend gevolg van de ontwikkeling van natiestaten was de groeiende invloed van 'eenheidstalen'. Tot ver in de 20e eeuw was de overgang in dialecten tussen Oost-Nederland en West-Münsterland een heel vloeiende. Naarmate zich per natiestaat eenheidstalen uitkristalliseerden, werd de staatsgrens ook een taalgrens, met sociale gevolgen van dien onder generaties die niet onder de oude situatie van dialecten waren opgegroeid.

Pas het Verdrag van Maastricht uit 1992, dat leidde tot de oprichting van de Europese Unie, zorgde voor vrij verkeer van personen en goederen en vermindering van het belang van staatsgrenzen, zoals die tussen Nederland en Duitsland.

Stad versus dorp: een Pruisische blik op Winterswijk

Toen in 1827 de discussie begon over de aanleg van een moderne weg tussen Zutphen en Coesfeld kwam ook een variant via Winterswijk op tafel. De Vredense burgemeester Rave pleitte daarbij voor een route van Groenlo over Vreden naar Stadtlohn. De variant van Groenlo via Winterswijk, Oeding, Südlohn naar Stadtlohn vond hij geen optie, en wel om de volgende reden (we vertalen de tekst hier voor de leesbaarheid): *welk nut intussen zou onze staat daarvan hebben,*

⁵⁵ Chromotopografische Kaart des Rijks, 1929

⁵⁶ Terhalle, 2008: 89

⁵⁷ Terhalle, 2008: 243

⁵⁸ Terhalle, 2008, 244

⁵⁹ Terhalle, 2008: 245, 257

⁶⁰ Terhalle, 2008: 267

⁶¹ Terhalle, 2008: 276

⁶² Terhalle, 2008: 293-298

*als de straat, afgezien van de omwegen en andere dergelijke hindernissen, over Winterswijk gelegd zou worden? Ik zou er waarlijk geen kunnen noemen. Winterswijk is een dorp, waar geen koopman, maar alleen maar kramers wonen, die tegenwoordig van het smokkelen, waarvoor hun ligging aan de Pruisische grens, waar de gemeente Winterswijk een spitse hoek kent, beduidend voordeel betekent en daardoor onze kleinhandelaren op de grens een grote schade toebrengen. Daarom verdient toch wel het twijfelachtige dorp van onze kant geen aandacht. De Nederlanders hebben bij het aanleggen van hun straat van Zutphen naar Winterswijk met elk dorp, ja bijna elke grote boerderij rekening gehouden. (...) Het zou vanuit onze regering niet te verantwoorden geweest zijn, als de kunstweg naar Zutphen de beide steden Vreden en Stadtlohn niet aangedaan zou hebben. Zulke fouten worden door onze regering niet gemaakt.*⁶³

Hulp over de grens

Terwijl Rave in 1831 Winterswijk nog wegzette als twijfelachtig dorp, zal hij enkele decennia daarna met iets meer dank naar de buur gekeken hebben. Toen op 4 augustus 1857 een grote brand in de stadskern van Vreden uitbrak, waarbij 292 woonhuizen en 53 schuren en fabrieksgebouwen in de as werden gelegd, hielp de gemeente Winterswijk met kleding, vlees en vooral een grote hoeveelheid rogge. Bovendien hielpen één of meer brandspuiten uit Winterswijk met de bluswerkzaamheden. Rave dankte de Winterswijkse burgemeester nog in het bijzonder en kende hem een herinneringsmedaille toe, alsmede aan twee handwerkslieden uit Winterswijk een beloning in geld.⁶⁴

Sociale uitwisseling

De ultieme vorm van een relatie tussen Winterswijk en Vreden is wellicht wel het voorkomen van huwelijken tussen echtelieden uit beide plaatsen. Daarvoor hebben we een analyse uitgevoerd van gesloten huwelijken te Winterswijk in de periode 1761 – 1920. Die analyse kent een veelvoud aan methodische complicaties. Zo mist uiteraard de Vredense zijde van de zaak - huwelijken tussen inwoners van beide plaatsen, gesloten in Vreden -, is voor de herkomst de geboorte- of doopplaats aangehouden, terwijl de betreffende persoon al lang in Winterswijk gewoond kan hebben, en is de aard van de data van vóór en na 1811 heel anders. Dat laatste zit 'm vooral in het feit dat in 1811 het wettelijk huwelijk werd ingevoerd, waarbij daarvoor het nederduits-gereformeerde huwelijk als wettelijk huwelijk gold. Ook katholieken moesten derhalve nederduits-gereformeerd huwen om een wettelijk huwelijk te hebben. Verder bestond de mogelijkheid om in de ene plaats in ondertrouw te gaan en elders te trouwen. Desondanks tekent zich wel een duidelijk beeld af als we het aantal huwelijken per decennium tellen:

⁶³ Terhalle, 2009: 55-56

⁶⁴ Terhalle, 2009: 200, 207-208

Decennium	Aantal	Opmerkingen
1761-1770	5	waarvan 1 ondertrouwd te Ww, maar huwelijk gesloten te Vreden
1771-1780	5	waarvan 4 ondertrouwd te Ww, maar huwelijk gesloten te Vreden
1781-1790	7	allen slechts te Winterswijk in ondertrouw; 6 in Vreden gehuwd en 1 in Lichtenvoorde
1791-1800	5	waarvan 3 ondertrouwd te Ww, maar huwelijk gesloten te Vreden
1801-1810	1	
1811-1820	4	
1821-1830	4	
1831-1840	2	
1841-1850	6	
1851-1860	6	
1861-1870	2	
1871-1880	2	waarvan 1 formele inschrijving, feitelijk huwelijk te Vreden
1881-1890	2	waarvan 1 formele inschrijving, feitelijk huwelijk te Vreden
1890-1900	0	
1901-1910	1	
1911-1920	2	

Tabel 2. Aantallen huwelijken te Winterswijk met een Vredense 'component'.⁶⁵

In de meeste gevallen gaat het hierboven om huwelijken tussen een inwoner van Vreden en een 'Nederlander', gesloten in Winterswijk. Daarbij moeten we steeds in ogenschouw houden dat Winterswijkers voornamelijk protestant waren, terwijl Vredenaars de rooms-katholieke religie aanhingen. Het aantal huwelijken tussen Vredenaars en de katholieke Groenloërs was wellicht hoger.

In enkele gevallen vóór 1811 gingen twee inwoners van Vreden in Winterswijk in ondertrouw, terwijl na 1811 in een enkel geval twee inwoners van verschillende plaatsen in Pruisen in Winterswijk trouwden. In een aantal gevallen werden de huwelijken te Winterswijk gesloten tussen een inwoner van Vreden en een inwoner van een buurgemeente van Winterswijk. Opvallend is verder dat bij de meerderheid van de Winterswijk-Vredense huwelijken na 1811 sprake was van een Vredense bruid en een Winterswijkse bruidegom (15x) tegen een minderheid van Vredens-Winterswijkse huwelijken met een Vredense bruidegom en Winterswijkse bruid (8x). Wellicht valt dat te verklaren uit het feit dat mannen door hun professe vaster aan een plek, bijvoorbeeld een boerderij, gebonden waren en het dus de vrouw was die bij de man introk.

De belangrijkste conclusie op basis van deze data – nogmaals, zonder die van de Vredense overzijde te kennen – is dat het aantal gemengde huwelijken na omstreeks 1860 sterk daalt. Dat is, wellicht niet toevallig, ook de periode dat de markeontginningen op gang komen en het aantal grensovergangen sterk afneemt, en er sprake is van een zekere vorm van staatsvorming van

⁶⁵ Voor deze analyse is gebruik gemaakt van de bewerkte trouwboeken (www.genealogiedomein.nl) en de huwelijksregisters van de burgerlijke stand (www.geldersarchief.nl).

Pruisen richting het Duitse keizerrijk (1871) en daarmee wellicht ook van een geleidelijke afkeuring van beide gemeenschappen aan weerszijden van de grens van elkaar. Of er ook een sociaal-economische component is, bijvoorbeeld doordat de bevolkingen in de aard van hun beroepen niet meer op elkaar aansloten, is niet helder.

Landschappelijke overgang

Uit het voorgaande is gebleken dat zich vanuit een grenszone in een woest gebied geleidelijk een harde grens ontwikkelde. Landschappelijk bleef die grens echter lange tijd vrijwel niet beleefbaar. Alhoewel er in de 17e eeuw en in 1766 grensstenen werden geplaatst, was er van een duidelijke landschappelijke barrière of overgang geen sprake. De woeste gronden liepen aan beide zijden van de grens door, en er was nog in 1850 sprake van een groot aantal paden dat de grens passeerde. De grens functioneerde landschappelijk niet heel anders dan tussen twee marken.

De verdeling van de marken en de ontwikkeling van de natiestaten Nederland en Pruisen verliep in meer of mindere mate gelijktijdig, hetgeen de landschappelijke ontwikkeling beïnvloed heeft. In 1847 werd de marke van Huppel en Hengsel verdeeld, die van Meddo in 1858 en die van Ratum in 1866. Daarmee sloten de Winterswijkse marken bijna de rij, zeker ten opzichte van de vroege verdelingen in het door landgoedeigenaren gedomineerde westen van de Achterhoek.⁶⁶ Enerzijds zien we in die periode het aantal paden dat de grens passeerde verminderen, anderzijds ontstaan er heldere grensovergangen in de grotere interlokale wegen. Het ontwerp van de nieuwe landschappen hield ook al rekening met een zeer beperkte hoeveelheid wegen dat de grens passeerde.

Door de ontwikkeling van de natiestaat en het verdwijnen van de oude heidepadenstructuur werd de grens derhalve veel harder dan hij daarvoor geweest was. Dat werd bestendigd in de nieuwe ontginningen, die geregisseerd werden door de markenorganisaties en dus geen overkoepelende aansturing kenden. In die zin wijkt de confrontatie van twee verschillende ontginningssystemen overigens niet af van willekeurig welke andere grens tussen twee marken.

Dit leidde tot enerzijds een schaakbord-achtige verkaveling aan de Winterswijkse zijde en een diagonaal daarop staande verkaveling aan de Vredense zijde, met de grens als harde overgang. De hoeveelheid bos was aan de Duitse zijde groter dan aan de Nederlandse, voornamelijk als gevolg van de aanplant van het Fürstenbusch tegen de grens aan de Vredense kant. Dat bos is nog altijd onderdeel van het *Fürstlich Salm-Salmschen Privatforst*, met Anholt als het centrale bestuurscentrum. Het adellijk grondbezit aan de Duitse kant verklaart deels ook de afwijkende landschappelijke ontwikkeling ten opzichte van het veel meer in boerenbezit zijnde gebied aan de Nederlandse zijde. Landgoedeigenaren hadden veelal een voorliefde voor bosbouw.

Toenemend grensverkeer

Na de Tweede Wereldoorlog werd de grens weer geopend, en nam ook het aantal wandelaars in het landschap op de grens toe. De laatste houten grenspalen uit 1818 waren daarvan in 1967 het

⁶⁶ Demoed, 1987

slachtoffer.⁶⁷ Ook het grensverkeer over de verschillende grensposten nam in de jaren 70 van de 20e eeuw sterk toe; bij Gaxel reisden in 1975 nog 192.074 naar Duitsland, in 1980 waren dat er 330.759. In 1981 reisden er 476.000 personen en 170.052 gemotoriseerde voertuigen over de grens, in beide richtingen opgeteld.⁶⁸

Alhoewel er dus ook vóór 1990 het nodige grensverkeer plaatsvond, soms met veel vertraging door grenscontroles, is dat door de opheffing van beperkingen op personen- en goederenvervoer per 19 juni 1990⁶⁹ en het verdwijnen van grenswachten per 1 januari 1993⁷⁰ ogenschijnlijk intensiever geworden. Daarbij denken we bijvoorbeeld aan de omzetten van de detailhandel als gevolg van buitenlandse klandizie, met name aan de Duitse zijde van Nederlandse consumenten, alhoewel omgekeerd uiteraard ook veelvuldig voorkomt. Alhoewel 200 jaar natieontwikkeling een zware stempel blijft drukken op de identiteit aan weerszijden van de grens, zien we in het Oost-Nederlandse grensgebied een tendens tot groeiende samenwerking en integratie op een veelheid aan maatschappelijke aspecten. Verder nam ook – zij het beperkt door bestaande eigendomsverhoudingen – het aantal grensoverschrijdende paden weer toe.⁷¹ Slechts onder bepaalde omstandigheden, zoals veeziekten of de bestrijding van internationaal terrorisme, vinden er weer grenscontroles plaats. In sommige bebouwingsconcentraties, zoals in Dinxperlo-Süderwick of in Kerkrade/Herzogenrath, is sprake van speciaal daartoe ontworpen grens overschrijdende bebouwing van ná 1993.⁷²

⁶⁷ Terhalle, 2008: 226

⁶⁸ Terhalle, 2008: 257-258

⁶⁹ Terhalle, 2008: 327

⁷⁰ Terhalle, 2008: 330

⁷¹ Terhalle, 2008: 328

⁷² Terhalle, 2008: 335

3.4 Cultuurhistorische waardering

3.4.1 Waardering van het plangebied

	Score	Onderbouwing
Gaafheid	5	Sinds de vermoedelijke totstandkoming van de houtsingels in hun huidige vorm in de jaren 30 is er aan het landschap, behoudens de samenstelling van de graslandvegetatie, vermoedelijk weinig meer veranderd.
Zeldzaamheid	3	Jonge heideontginningen <i>an sich</i> zijn niet zeldzaam, maar de intactheid van de randbeplanting en de ligging tegen de rijksgrens maakt de situatie toch wel wat unieker.
Kenmerkendheid	4	De structuur zoals deze nu bestaat is kenmerkend te noemen voor jonge heideontginningen zoals deze in de Achterhoek vanaf de vroege 19e tot vroege 20e eeuw tot stand kwamen.
Ouderdom	3	Weliswaar gaat het om een vroeg omheind perceel, maar de ontginning als zodanig scoort middelmatig op ouderdom, in vergelijking met andere Winterswijkse landschappen.
Ensemblewaarde	4	De ensemblewaarde is als onderdeel van de jonge heideontginning hoog, met enige beperking door de naastgelegen camping, die door de aanwezige houtsingel echter deels aan het zicht wordt onttrokken. De ensemblewaarde met de naastgelegen Vredenseweg (met laanbeplanting) en de rijksgrens is hoog.
Kwetsbaarheid	5	Ten aanzien van de voorgenomen concrete plannen – bebouwing waarbij de perceelsrandbeplanting deels zou moeten wijken – is de kwetsbaarheid van het geheel hoog. Door uitvoering van de plannen zou een groot aantal waarden verdwijnen.

Tabel 2. Cultuurhistorische waardering van het plangebied als geheel, met scores 1 (zeer laag) tot 5 (zeer hoog).

Wanneer we deze scores middelen, komen we uit op een 4. Op basis daarvan kunnen we aan het plangebied een hoge cultuurhistorische waarde toekennen.

3.4.2 Waardering van de grenswal

Vanwege de impact van de geplande ontwikkeling specifiek op de grenswal hebben we deze nog eens afzonderlijk gewaardeerd.

	Score	Onderbouwing
Gaafheid	5	De wal is relatief gaaf, zowel qua profiel als qua aanwezige beplanting.
Zeldzaamheid	4	Voor zover bekend is slechts op een klein deel van de Nederlands-Duitse rijksgrens een grenswal aanwezig.
Kenmerkendheid	4	De wal met houtsingel is kenmerkend als perceelsbegrenzing en is als lijnelement op de grens ook kenmerkend voor een 'harde' grens zoals die in de 19e eeuw ontstond.
Ouderdom	4	De wal dateert uit de 19e eeuw, maar is de weerslag van een uitkristalliserende grens sinds de late middeleeuwen, en heeft mede daarom een hoge ouderdom.
Ensemblewaarde	5	De wal met groen is een belangrijk onderdeel van het ensemble 'grens', samen met bijvoorbeeld de bebouwing van het douanekantoor, het bord dat men de grens met Duitsland passeert, etc.
Kwetsbaarheid	5	Bij realisatie van de plannen in de huidige opzet staat de wal onder druk, en de kwetsbaarheid is derhalve zeer hoog.

Het gemiddelde van de bovenstaande scores is 4,5, waardoor we uitkomen op een hoge tot zeer hoge waarde voor de grenswal.

4 Conclusies en aanbevelingen

4.1 Conclusies

4.1.1 Archeologie

Op basis van de onderzoeksresultaten (paragraaf 2.2) en de voorgenomen bodemingrepen (paragraaf 1.5) en de geringe omvang van het plangebied, kan worden geconcludeerd dat bij de realisering van de plannen vermoedelijk geen archeologische waarden zullen worden verstoord. In het plangebied zijn geen bekende archeologische resten geregistreerd (ARCHIS 3, gemeentelijke verwachtingskaart). De resultaten van de veldverkenning (paragraaf 2.3) zijn dusdanig dat de kans op een grotere archeologische vindplaats in het plangebied laag wordt geacht. Wel blijft er een kans op het voorkomen van grondsporen (karresporen, greppels) en eventueel mobilia (verloren persoonlijke voorwerpen) die verband houden met (het gebruik) van het oude heidepad en kleinere vuursteenvindplaatsen

Langs de noordgrens van het terrein komt wel brede (grens)wal voor met stobben van oudere bomen ter weerszijden en op het heuvellichaam. Deze werd begrensd door een smalle, gedeels dichtgelopen greppel (figuur 5). Deze wal dateert uit de tweede helft van de 19^e eeuw. Op basis van deze gegevens kan de archeologische verwachting (voor grotere nederzettingsterreinen) naar beneden worden bijgesteld (lage verwachte dichtheid aan archeologische resten).

4.1.2 Cultuurhistorie

Het plangebied is aan beide zijden van de grens onderdeel van de jonge heideontginningen die zich binnen de respectieve marken voltrokken in de loop van de 19e en vroege 20e eeuw. Deze heideontginningen kennen niet alleen hun eigen specifieke landschapsvorming, maar zijn tevens een uiting van de ontwikkeling van de natiestaten Nederland en Pruisen resp. Duitsland. Dat komt met name tot uiting in enerzijds het verdwijnen van de vele paden over de grenslijn en de bundeling van het verkeer op de Vredenseweg (met grenskantoor) en anderzijds de uiteenlopende landschapsvormen en grondgebruik aan beide zijden van de grens. Dat laatste is onder meer het gevolg van uiteenlopende bezitsverhoudingen: adel aan de Duitse zijde, boeren aan de Nederlandse zijde. Tegelijk zien we het aantal huwelijken tussen inwoners van Vreden en Winterswijk, gesloten in Winterswijk, fors dalen.

Uiteindelijk leidde dit rond de grenslijn, die in 1766 formeel werd vastgelegd, en de Vredenseweg, die rond 1820 haar profiel en laanbeplanting kreeg, tot de aanleg van kleine, met houtsingels omzoomde percelen weiland. Deze percelen kregen hun huidige vorm vermoedelijk in de jaren 20 en/of 30 van de 20e eeuw, toen grote delen van de heidevelden van Huppel in ontginning werden genomen.

Het plangebied als geheel heeft vanuit cultuurhistorisch perspectief een hoge waarde, en de grenswal zelfs een hoge tot zeer hoge waarde. Uitvoering van de plannen zou deze waarden sterk aantasten.

4.2 Aanbevelingen

4.2.1 Archeologie

Op basis van de resultaten van dit onderzoek wordt in het plangebied in het kader van de voorgenomen planontwikkeling geen archeologisch vervolgonderzoek aanbevolen. Indien bij de uitvoering van de werkzaamheden onverwacht archeologische resten worden aangetroffen, dan is conform artikel 5.10 van de Erfgoedwet aanmelding van de desbetreffende vondsten bij de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap c.q. de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed verplicht (vondstmelding via ARCHIS). Het verdient aanbeveling ook de verantwoordelijk ambtenaar van de gemeente Winterswijk (K. Meinderts) hiervan per direct in kennis te stellen.

Wel wordt aanbevolen om, indien tijdens de bouw diepere (>1 m –Mv) ingravingen ontstaan, delen van de vrijliggende profielwanden op eenvoudige wijze (fotografisch, snelle veldbeschrijving en inmeten profiellocaties en ontsluitingsdiepte) te laten documenteren.

Tevens adviseren we om bij graafwerkzaamheden ter plaatse van de vroegere grens-paal/grenssteen 69 tot een afstand van 5 meter aan weerszijden daarvan de graafwerkzaamheden door een amateurarcheoloog te laten begeleiden, de vondst te documenteren en de paal veilig te stellen en later zo mogelijk op zijn historische locatie te herplaatsen. Het gaat bij deze eventuele vondst vooral om behoud van het eventueel nog aanwezige historische object.

4.2.2 Cultuurhistorie

Inleiding

Traditioneel richt de advisering ten aanzien van het aspect cultuurhistorie zich niet zozeer op het doen van vervolgonderzoek. Er is immers maar weinig bedreigde informatie die met historisch-geografische veldtechnieken veilig gesteld moet worden. Veel meer richten adviezen vanuit het aspect 'cultuurhistorie' zich op ontwerp en inrichting, om zodoende de aanwezige cultuurhistorische waarden in het gebied zoveel mogelijk te behouden en waar mogelijk te versterken. Vanuit dit blikveld en gezien de relatief hoge waarde van het gebied zijn de volgende aanbevelingen opgesteld.

Keuze

De betrokken overheden maken met een situering van een bedrijventerrein in het landelijk gebied een gevoelige keuze. Vanuit het aspect 'cultuurhistorie' kunnen we dat wel een uitdaging noemen, en misschien niet de meest gelukkige keuze. Louter vanuit het sectorale belang 'cultuurhistorie' zouden we derhalve adviseren niet voor een locatie in het landelijk gebied te kiezen. Mocht echter de keuze op basis van meerdere beleidsterreinen toch op deze percelen vallen, dan gelden de hiernavolgende adviezen.

Besloten perceel

Wat de Nederlandse helft van het plangebied bijzonder maakt is de beslotenheid van het perceel door de driezijdige aanwezigheid van houtsingels, aan de westzijde afgesloten door de laanbo-

men van de Vredenseweg. Deze beslotenheid rond een perceel grasland is een essentieel kenmerk van het terrein, en we adviseren dan ook om dat als uitgangspunt voor het ontwerp te nemen. Hetzelfde geldt voor de situatie aan de Duitse zijde van de grens; het gaat aldus om een plangebied met twee omsloten percelen, gescheiden door een houtsingel op een aarden wal op de grens.

Houtsingel op aarden wal op de grens

De grenslijn vormt een bijzondere lijnstructuur in het plangebied, waarvan het meerwaarde heeft die zichtbaar en herkenbaar te houden. Dat is eens te meer aan de orde door de aanwezigheid van een waardevolle houtsingel op een aarden wal op die lijn. Behoud van een houtsingel met wal en toch de plaatsing van bebouwing op de grens kan alleen door te zorgen voor óf een ondergronds bouwdeel, óf de bouw van een smalle verbindingssluis door of over de houtsingel/wal tussen een 'Duitse' en een 'Nederlandse' helft van het gebouw (figuur 20).

Figuur 20. Voorbeeld van een glazen sluis (achter de tweede mast van links) tussen twee gebouwdelen, in dit geval tussen de gebouwen van het vroegere Alterra in Wageningen (foto: Google Streetview, augustus 2009).

Architectuur

De situering van het plangebied vraagt om een bijzonder ontwerp, dat harmonieert met het landelijk gebied daaromheen. Daarbij kunnen we denken aan een halfverdiept aangelegd complex met een groen dak, zoals bijvoorbeeld voorkomt onder het Museumplein in Amsterdam (figuur 21). Een andere optie is aansluiting qua architectuur én rooilijn bij het tegenovergelegen grenskantoor, en daarmee dus niet de plaatsing van een gebouw midden, maar aan de westelijke rand van het plangebied.

Figuur 21. Onder het Museumplein in Amsterdam is het pand van de Albert Heijn verdiept aangelegd, met een toegang op maaiveldniveau (foto: www.mapio.net).

Literatuur

- Amkreutz, L., F. Brounen, J. Deeben, R. Machiels, M.F. van Oorsouw & B. Smit**, 2016. Vuursteen verzameld. Over het zoeken en onderzoeken van steentijdvondsten en –vindplaatsen. *Nederlandse Archeologische Rapporten 50*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.
- Borsboom, A. & Ph.Verhagen**, 2009. *KNA Leidraad Inventariserend Veldonderzoek. Deel: Proefsleuvenonderzoek (IVO-P), versie 1.01* (16 april 2009). CCvD/SIKB, Gouda.
- Bosch, M. van den & F. Brouwer**, 2009. Bodemkundig geologische inventarisatie in de gemeente Winterswijk. *Alterra-rapport 1797*. Alterra, Wageningen.
- Demoed, H.B.**, 1987. *Mandegoed schandegoed. De markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19de eeuw*. De Walburg Pers, Zutphen.
- Keunen, L.J.**, 2016. 'Kerken bij de burenen'. *Grenskapellen en kerkschuren rond en in de Achterhoek*. RAAP Oost-Nederland, Zutphen.
- Kleijer, H. & J.A.M. ten Cate**, 1998. De bodemgesteldheid van het herinrichtingsgebied Winterswijk-Oost. Resultaten van een bodemgeografisch onderzoek. *DLO-Staring Centrum-rapport 603*. Dienst Landbouwkundig Onderzoek-Staring Centrum, Wageningen.
- Meinderts, K., J. Snellenberg & J. Ras**, 2016. *Plan Dienstencentrum Gaxel. Voorlopig cultuurhistorisch en ecologisch advies t.b.v. vooroverleg met provincie Gelderland. Memo gemeente Winterswijk d.d. 25 augustus 2016*.
- Nederlands Normalisatie-instituut**, 1989. *Nederlandse Norm NEN 5104, Classificatie van onverharde grondmonsters*. Nederlands Normalisatie-instituut, Delft.
- Neefjes, J. & N.W. Willemse**, 2009. *Cultuurhistorische Atlas Winterswijk*. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Terhalle, H.**, 1975. *Die Berkelschiffahrt*. Beiträge des Heimatvereins Vreden zur Landes- und Volkskunde 4. Heimatverein Vreden, Vreden.
- Terhalle, H.**, 2008. *Zur Geschichte der westfälisch-niederländischen Grenze*. Beiträge des Heimatvereins Vreden zur Landes- und Volkskunde 75. Heimatverein Vreden, Vreden.
- Terhalle, H.**, 2009. *Vreden in der Mitte des 19. Jahrhunderts. Berichte des Bürgermeisters Bernhard Rave (1820-1866)*. Beiträge des Heimatvereins Vreden zur Landes- und Volkskunde 77. Heimatverein Vreden, Vreden.
- Tol, A. en anderen**, 2006. *KNA Leidraad inventariserend veldonderzoek; Deel: karterend booronderzoek*. CCvD/SIKB, Gouda. op www.sikb.nl
- Tol, A., P. Verhagen, A. Borsboom & M. Verbruggen**, 2004. Prospectief boren; een studie naar de betrouwbaarheid en toepasbaarheid van booronderzoek in de prospectiearcheologie. *RAAP-rapport 1000*. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Amsterdam.
- Vaarwerk, B.H.M. te**, 2001. *De Hof te Vaarwerk en zijn bewoners, 1188-1900*. Historische Kring Eibergen, Eibergen.
- Versfelt, H.J.**, 2011. *Kaarten van Gelderland 1773-1813*. Achterhoek Liemers Arnhem-Nijmegen. Eigen uitgave, Gieten.

Voortwis, J.B. te, 2007. *Winterswijk onder het vergrootglas. Micro-geschiedenis van dorp en platteland in de jaren 1500 tot 1750. Deel 2 Het Platteland*. Fagus, Aalten.

Willemse, N.W. & M.H.J.M. Kocken, 2012. Archeologie met beleid. Afwegingskader voor archeologiebeleid in de Achterhoek. *RAAP-rapport 2501*. RAAP archeologisch adviesbureau b.v., Weesp

Overzicht van tabellen en bijlagen

Tabel 1. Geologische en archeologische tijdschaal.

Tabel 2. Aantallen huwelijken te Winterswijk met een Vredense 'component'

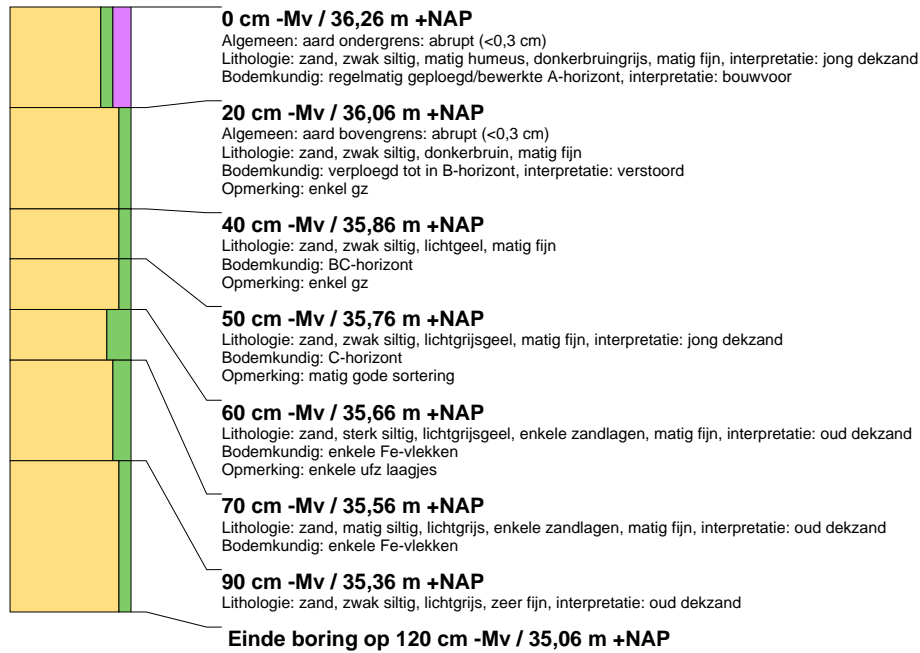
Bijlage 1. Boorbeschrijvingen.

Kaartbijlage 1. Kenmerkenkaart cultuurhistorie.

Bijlage 1. Boorbeschrijvingen

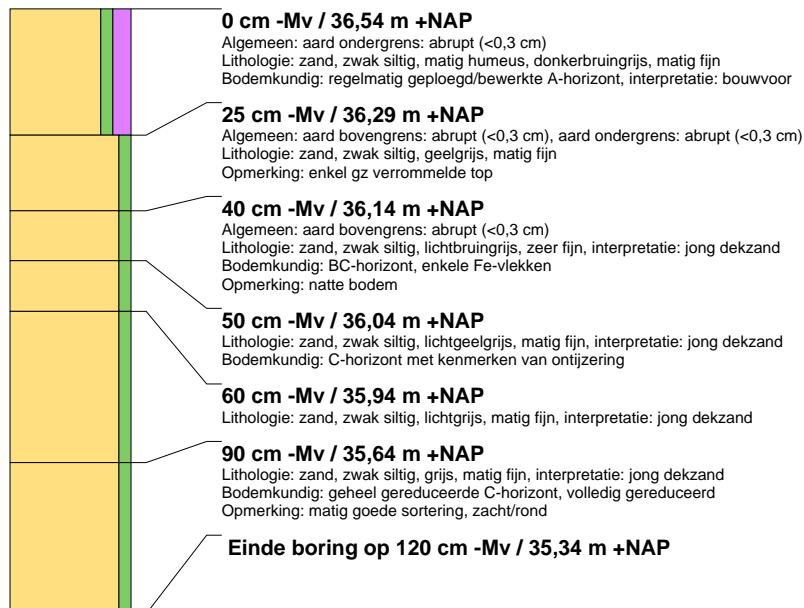
boring: WIGX-1

beschrijver: NW, datum: 24-5-2017, X: 25.124, Y: 447.611, precisie locatie: 1 m, coördinaatsysteem: Rijksdriehoeksmeting, kaartblad: 41F, hoogte: 36,26, precisie hoogte: 1 dm, referentievlak: Normaal Amsterdams Peil, methode hoogtebepaling: AHN bestand, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, landgebruik: grasland, vondstzichtbaarheid: matig, provincie: Gelderland, gemeente: Winterswijk, plaatsnaam: Huppel, opdrachtgever: Gemeente Winterswijk, uitvoerder: RAAP Oost

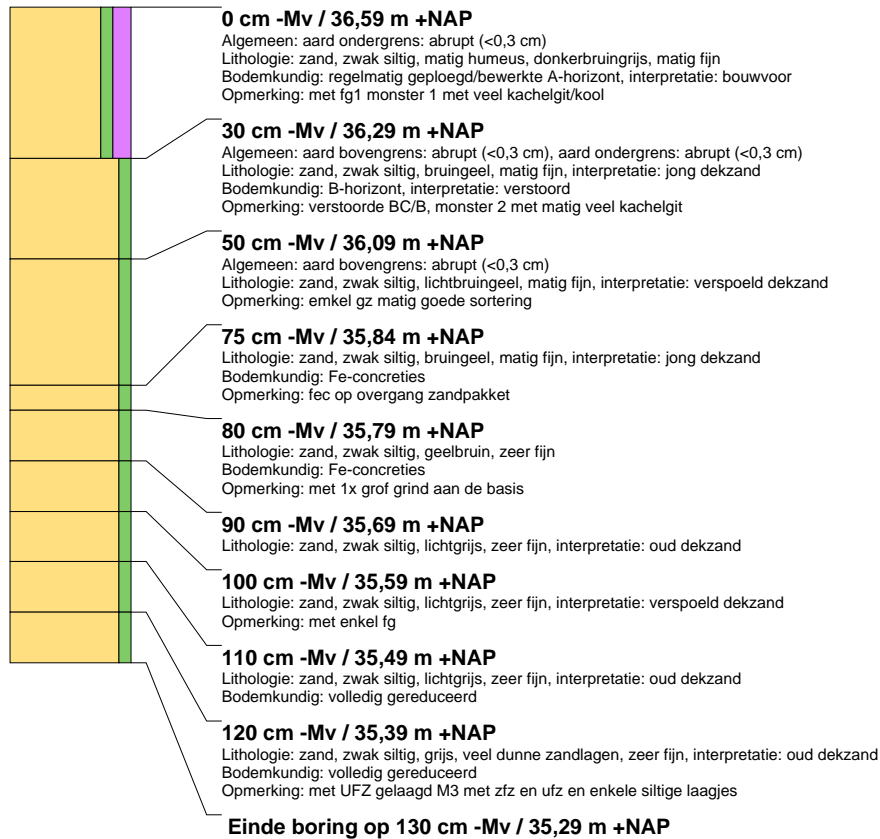
boring: WIGX-2

beschrijver: NW, datum: 24-5-2017, X: 251.283, Y: 447.587, precisie locatie: 1 m, coördinaatsysteem: Rijksdriehoeksmeting, kaartblad: 41F, hoogte: 36,54, precisie hoogte: 1 dm, referentievlak: Normaal Amsterdams Peil, methode hoogtebepaling: AHN bestand, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, landgebruik: grasland, vondstzichtbaarheid: matig, provincie: Gelderland, gemeente: Winterswijk, plaatsnaam: Huppel, opdrachtgever: Gemeente Winterswijk, uitvoerder: RAAP Oost

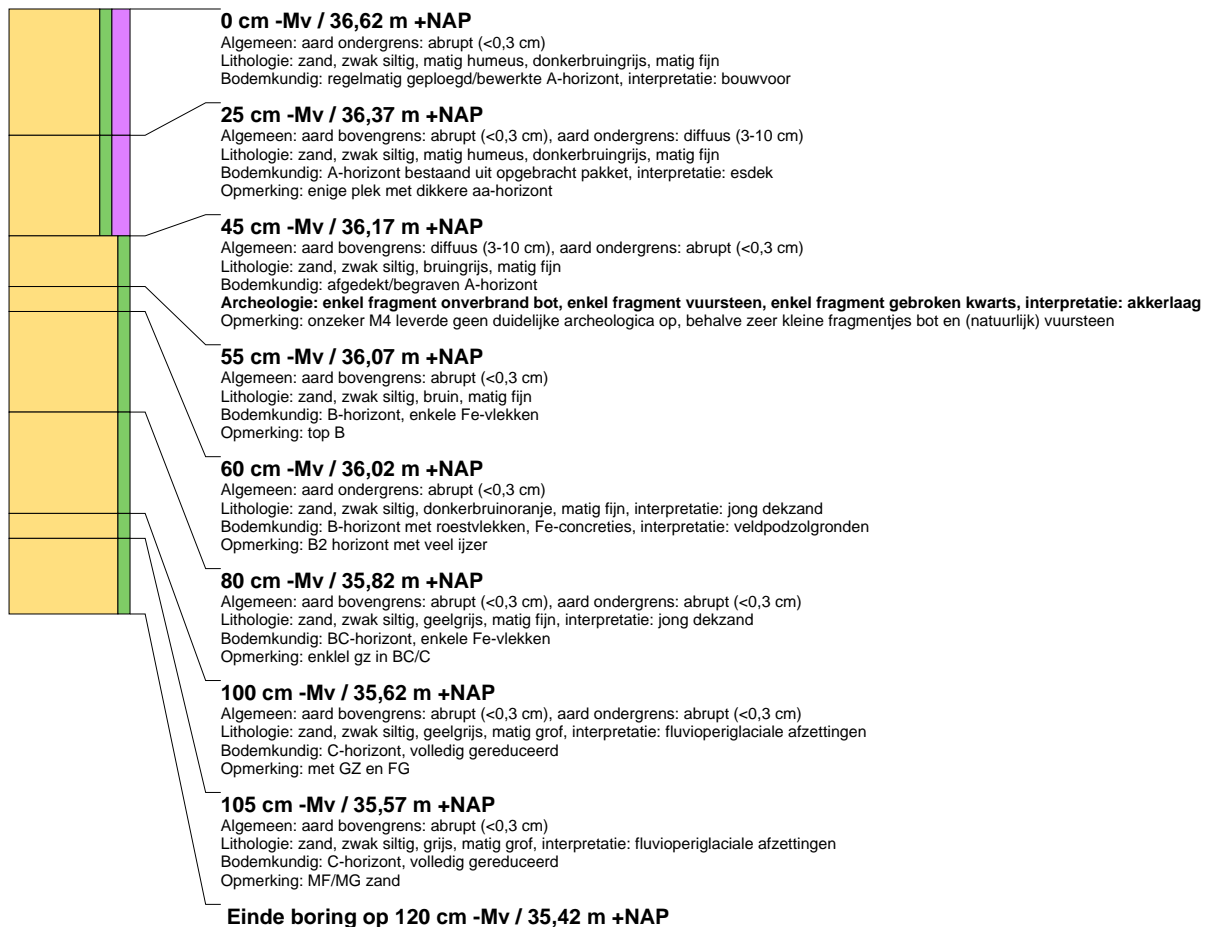
boring: WIGX-3

beschrijver: NW, datum: 24-5-2017, X: 251.279, Y: 447.626, precisie locatie: 1 m, coördinaatsysteem: Rijksdriehoeksmeting, kaartblad: 41F, hoogte: 36,59, precisie hoogte: 1 dm, referentievlak: Normaal Amsterdams Peil, methode hoogtebepaling: AHN bestand, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, landgebruik: grasland, vondstzichtbaarheid: matig, provincie: Gelderland, gemeente: Winterswijk, plaatsnaam: Huppel, opdrachtgever: Gemeente Winterswijk, uitvoerder: RAAP Oost, opmerking: monsternamen M1, M2, M3 met E15 boor

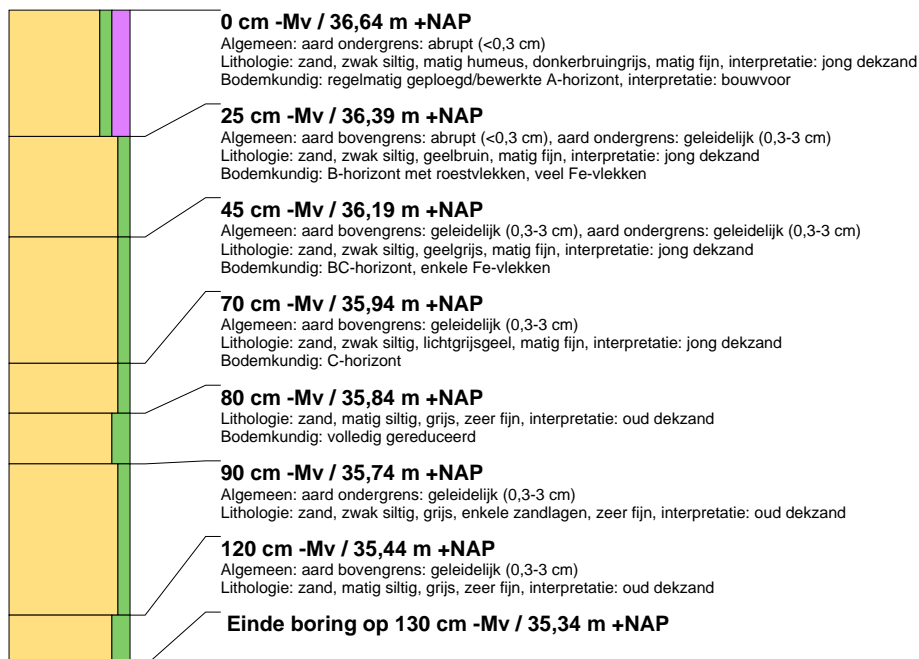
boring: WIGX-4

beschrijver: NW, datum: 24-5-2017, X: 251.242, Y: 447.652, precisie locatie: 1 m, coördinaatsysteem: Rijksdriehoeksmeting, kaartblad: 41F, hoogte: 36,62, precisie hoogte: 1 dm, referentievlak: Normaal Amsterdams Peil, methode hoogtebepaling: AHN bestand, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, landgebruik: grasland, vondstzichtbaarheid: matig, provincie: Gelderland, gemeente: Winterswijk, plaatsnaam: Huppel, opdrachtgever: Gemeente Winterswijk, uitvoerder: RAAP Oost

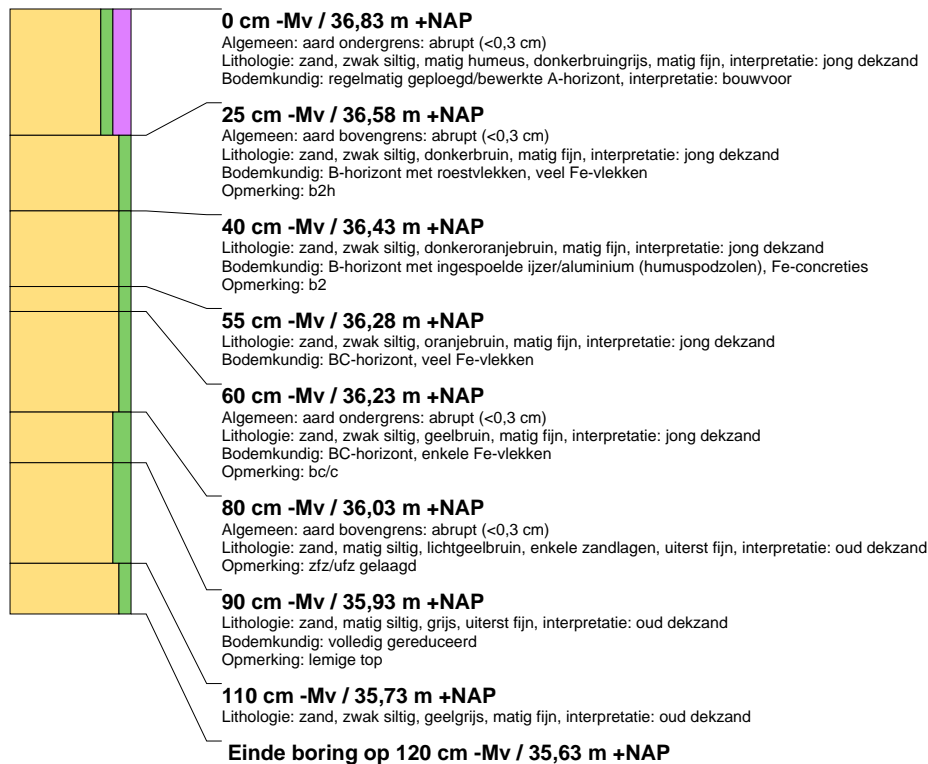
boring: WIGX-5

beschrijver: NW, datum: 24-5-2017, X: 251.240, Y: 447.692, precisie locatie: 1 m, coördinaatsysteem: Rijksdriehoeksmeting, kaartblad: 41F, hoogte: 36,64, precisie hoogte: 1 dm, referentievlak: Normaal Amsterdams Peil, methode hoogtebepaling: AHN bestand, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, landgebruik: grasland, vondstzichtbaarheid: matig, provincie: Gelderland, gemeente: Winterswijk, plaatsnaam: Huppel, opdrachtgever: Gemeente Winterswijk, uitvoerder: RAAP Oost

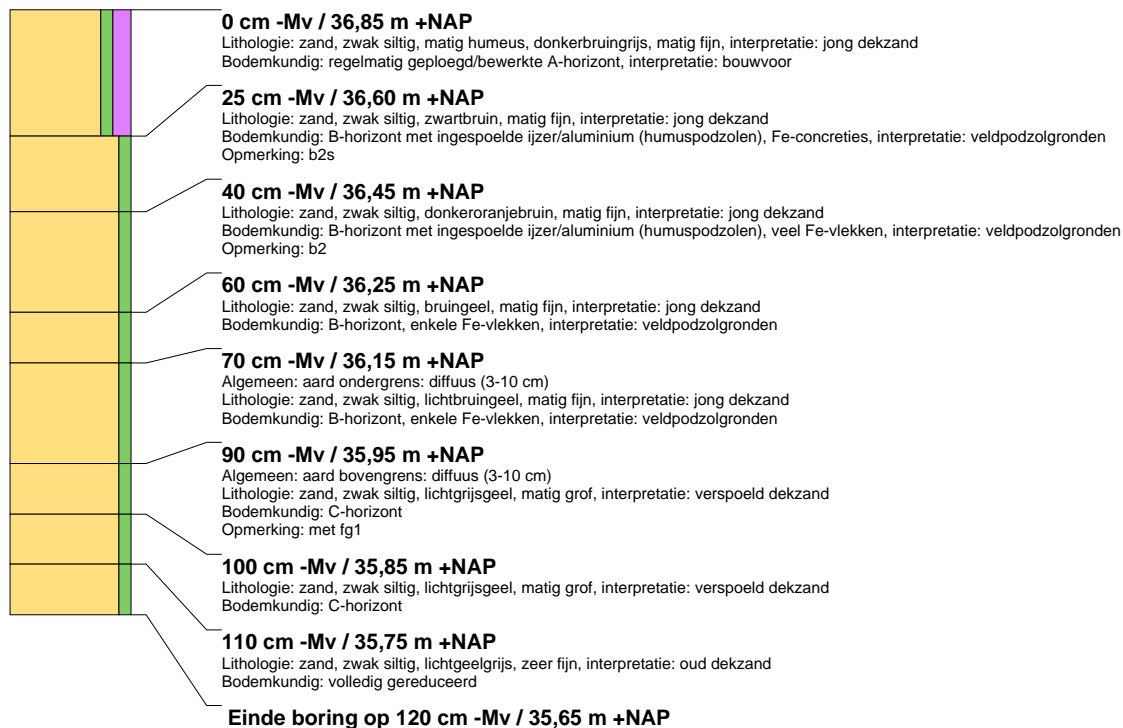
boring: WIGX-6

beschrijver: NW, datum: 24-5-2017, X: 251.276, Y: 447.665, precisie locatie: 1 m, coördinaatsysteem: Rijksdriehoeksmeting, kaartblad: 41F, hoogte: 36,83, precisie hoogte: 1 dm, referentievlak: Normaal Amsterdams Peil, methode hoogtebepaling: AHN bestand, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, landgebruik: grasland, vondstzichtbaarheid: matig, provincie: Gelderland, gemeente: Winterswijk, plaatsnaam: Huppel, opdrachtgever: Gemeente Winterswijk, uitvoerder: RAAP Oost

boring: WIGX-7

beschrijver: NW, datum: 24-5-2017, X: 251.312, Y: 447.637, precisie locatie: 1 m, coördinaatsysteem: Rijksdriehoeksmeting, kaartblad: 41F, hoogte: 36,85, precisie hoogte: 1 dm, referentievlak: Normaal Amsterdams Peil, methode hoogtebepaling: AHN bestand, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, landgebruik: grasland, vondstzichtbaarheid: matig, provincie: Gelderland, gemeente: Winterswijk, plaatsnaam: Huppel, opdrachtgever: Gemeente Winterswijk, uitvoerder: RAAP Oost

boring: WIGX-8

beschrijver: NW, datum: 24-5-2017, X: 251.208, Y: 447.635, precisie locatie: 1 m, coördinaatsysteem: Rijksdriehoeksmeting, kaartblad: 41F, hoogte: 36,42, precisie hoogte: 1 dm, referentievlak: Normaal Amsterdams Peil, methode hoogtebepaling: AHN bestand, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, landgebruik: grasland, vondstzichtbaarheid: matig, provincie: Gelderland, gemeente: Winterswijk, plaatsnaam: Huppel, opdrachtgever: Gemeente Winterswijk, uitvoerder: RAAP Oost

boring: WIGX-9

beschrijver: NW, datum: 24-5-2017, X: 251.207, Y: 447.643, precisie locatie: 1 m, coördinaatsysteem: Rijksdriehoeksmeting, kaartblad: 41F, hoogte: 36,68, precisie hoogte: 1 dm, referentievlak: Normaal Amsterdams Peil, methode hoogtebepaling: AHN bestand, boortype: Edelman-7 cm, doel boring: archeologie - verkenning, landgebruik: grasland, vondstzichtbaarheid: matig, provincie: Gelderland, gemeente: Winterswijk, plaatsnaam: Huppel, opdrachtgever: Gemeente Winterswijk, uitvoerder: RAAP Oost, opmerking: controleboring evt. aanwezigheid klein bemestingsdek

Geologische perioden			Archeologische perioden					
Tijdvak	Chronozone	Datering	Tijdperk	Datering				
Holoceen	Laat Subatlanticum	1150 na Chr.	Recente tijd					
			Nieuwe tijd	C	1945			
				B	1850			
	A	1650						
	Vroeg Subatlanticum	0	Middeleeuwen	Laat B		1500		
				Laat A		1250		
				Vroeg	D: Ottoonse tijd		1050	
					C: Karolingische tijd		900	
					B: Merovingisch tijd		725	
					A: Volksverhuizingstijd		525	
				Laat		450		
	Romeinse tijd	Midden	270					
		Vroeg	70 na Chr.					
			15 voor Chr.					
	Subboreaal	450 voor Chr.	IJzertijd	Laat	250			
Midden				500				
Vroeg				800				
Bronstijd			Laat	1100				
			Midden	1800				
			Vroeg	2000				
Atlanticum	3700	Neolithicum (Nieuwe Steentijd)	Laat	2850				
			Midden	4200				
			Vroeg	4900/5300				
Boreaal	7300	Mesolithicum (Midden Steentijd)	Laat	6450				
Preboreaal	8700		Midden	8640				
	9700		Vroeg	9700				
Pleistoceen	Weichselien	Laat Glaciaal	Late Dryas	11.050				
			Allerød	11.500				
			Vroege Dryas	12.000				
			Bølling	12.500				
			Vroegste Dryas	13.500				
		Pleniglaciaal	Laat	Denekamp		30.500		
					Midden	Hengelo	60.000	
						Moershoofd	71.000	
			Vroeg	Odderade		114.000		
				Brørup		126.000		
	Vroeg Glaciaal		Eemien	236.000				
			Saalien II	241.000				
		Oostermeer	322.000					
		Saalien I	336.000					
		Belvédère/Holsteinien	384.000					
		Glaciaal x	416.000					
		Holsteinien	463.000					
		Elsterien						
			Prehistorie	Paleolithicum (Oude Steentijd)	Midden			
						Laat	12.500	
						Jong B	16.000	
						Jong A	35.000	
							250.000	
						Oud		

Tabel 1. Geologische en archeologische tijdschaal.

tabell1_standaard_GeoBioArcheo_RAAP_2014

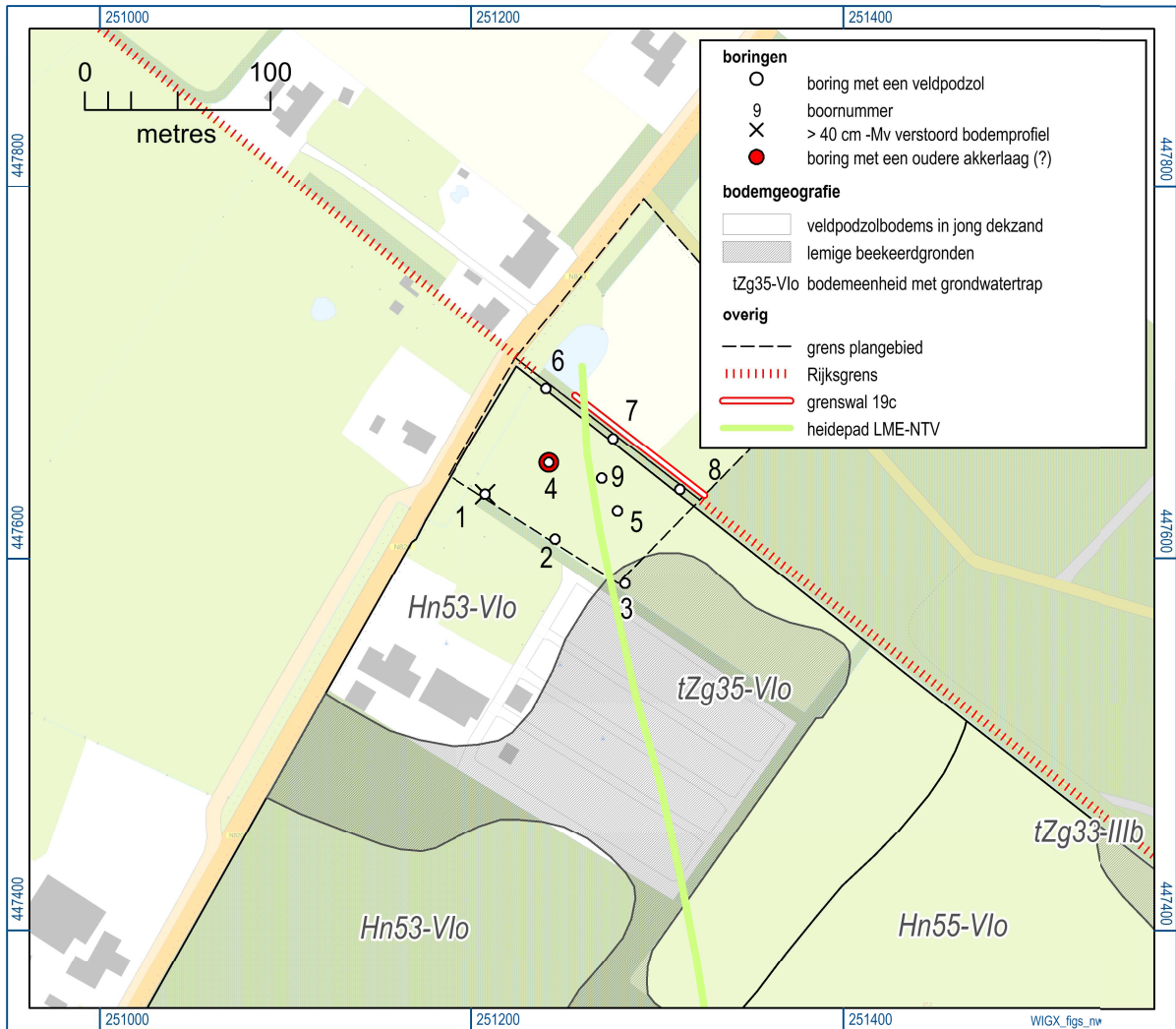
Figuur 1. Ligging van het plangebied (Nederlandse en Duitse deel).

Figuur 2. Foto van het plangebied (Nederlandse deel) gezien vanaf de N802 (24 mei 2017). De houtwal links vormt de huidige rijksgrens.

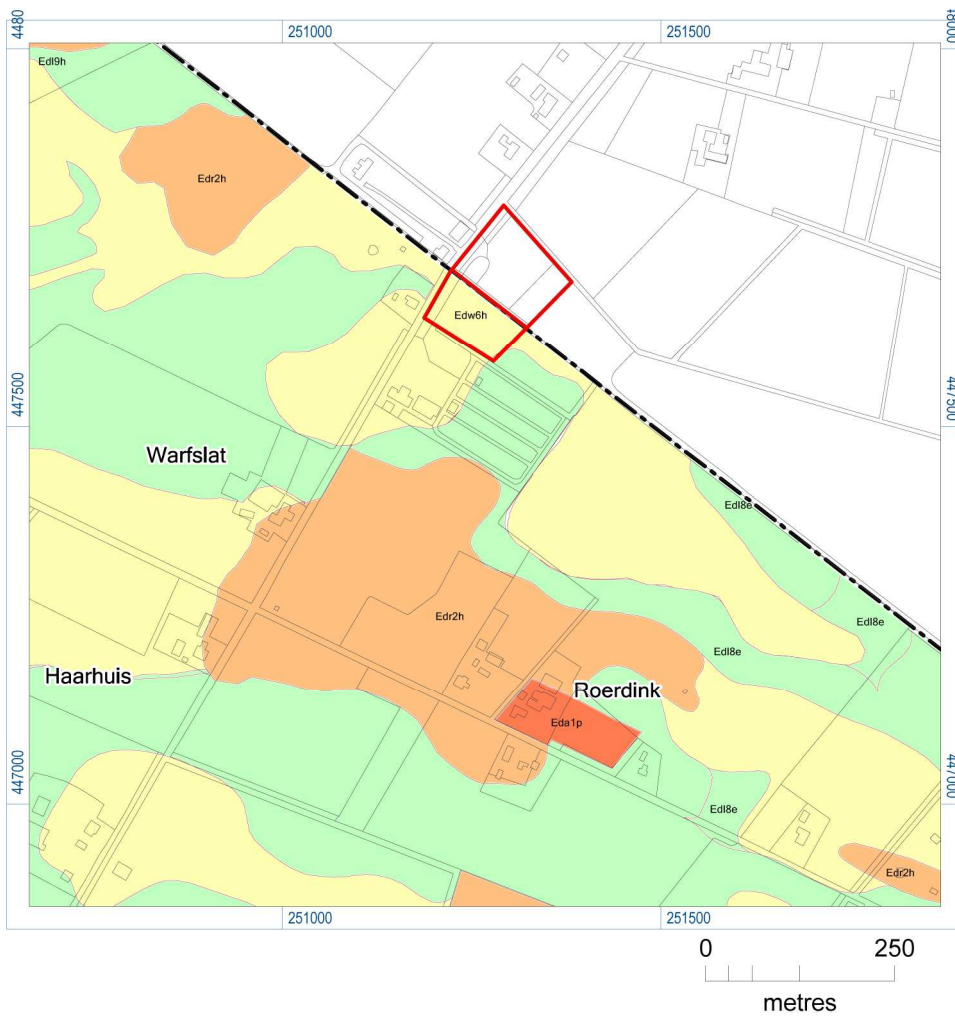
Figuur 3. Voorlopige bestemmingsplankaart (augustus 2016).

Figuur 4. Begrenzing van het onderzochte perceel langs de N820 (onderbroken zwarte lijn) met de resultaten van het verkennend booronderzoek

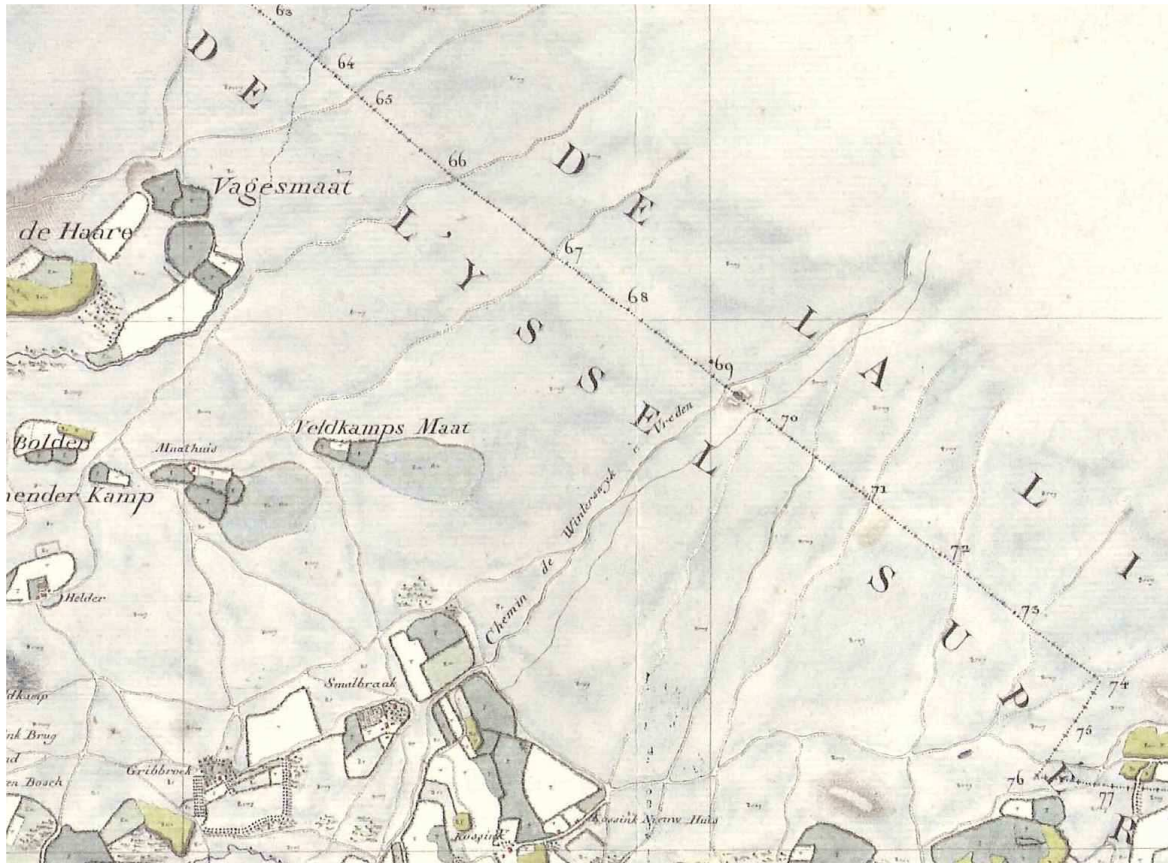
Figuur 5. Foto van de wal, genomen op de rijksgrens. Let op de boomstobben ter rechterzijde en op het wallichaam zelf. De wal wordt aan beide zijden geflankeerd door een greppel (situatie 24 mei 2017).

Figuur 6. Uitsnede uit de archeologische waarden- en verwachtingenkaart van de gemeente Winterswijk (vigerende versie). Groene vlakken: lage verwachte dichtheid aan archeologische resten, gele vlakken: middelhoog, oranjebruine vlakken: hoog, oranjerood: hoge verwachte dichtheid aan archeologische resten afgedekt door een bemestingsdek (Roerdink). Rood omlijnd: grens plangebied.

Figuur 7. Heidepaden naar de grens nabij het plangebied, in 1832.

Figuur 8. Op de Franse kaarten herkennen we de huidige weg al, maar dan nog wat bochtigerr (bron: Versfelt, 2011).

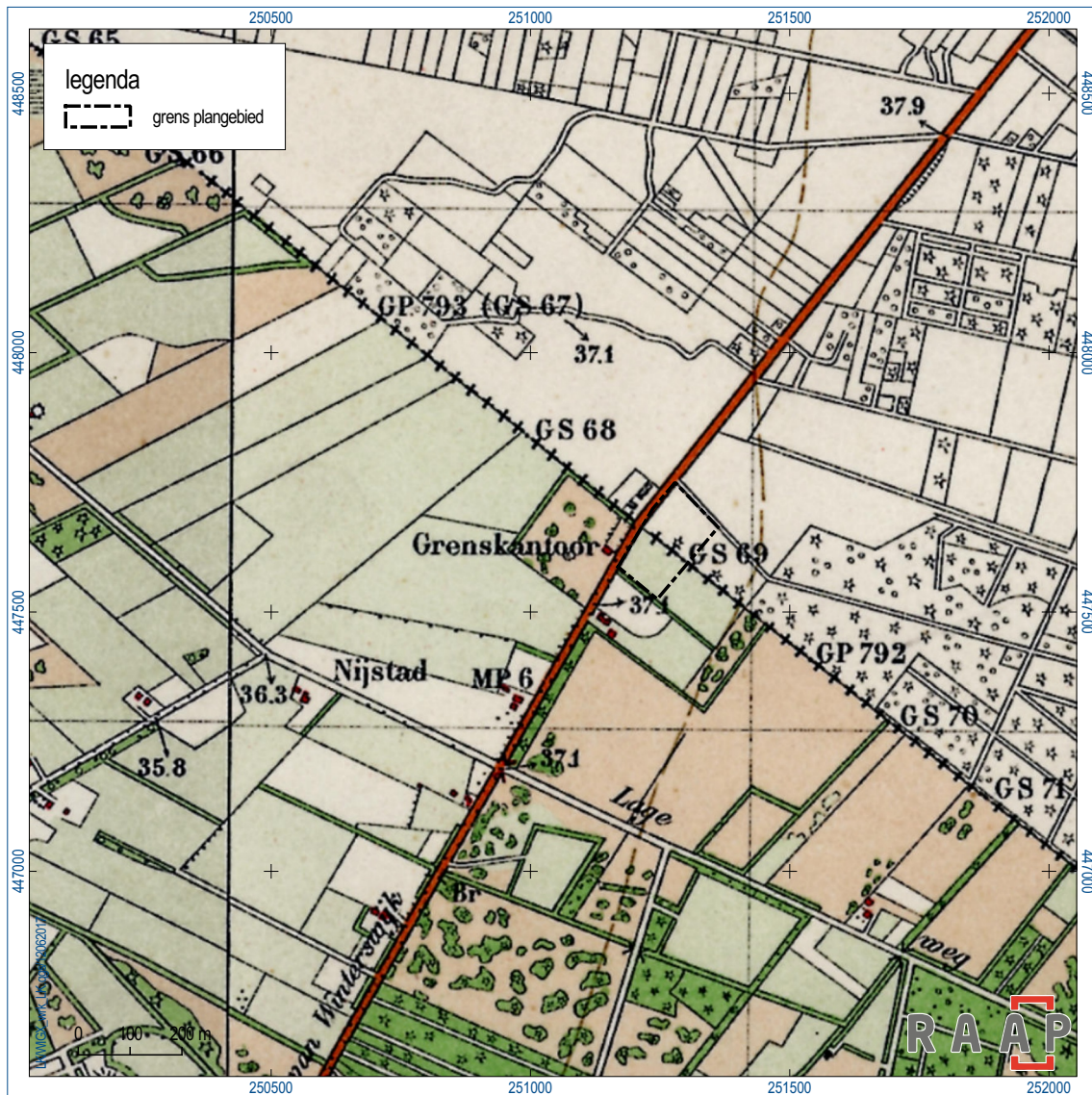
Figuur 9. Op een manuscriptkaart over het grensgeschied tussen Münster en Gelre (midden 16e eeuw) herkennen we meer radstaken langs de grens, ook aan de Duitse zijde. Met witte stippen zijn de grens volgens de Münsterers en die volgens de Winterswijkers benadrukt (Neeffjes & Willemse, 2009; Landesarchiv NRW – Abteilung Westfalen – W 051/ Karten A Nr. 190).

Figuur 10. De orthogonale structuur van de heideontginningen, ten koste van de heidepaden over de grens, wordt op de Topografisch-Militaire Kaart uit omstreeks 1850 al zichtbaar.

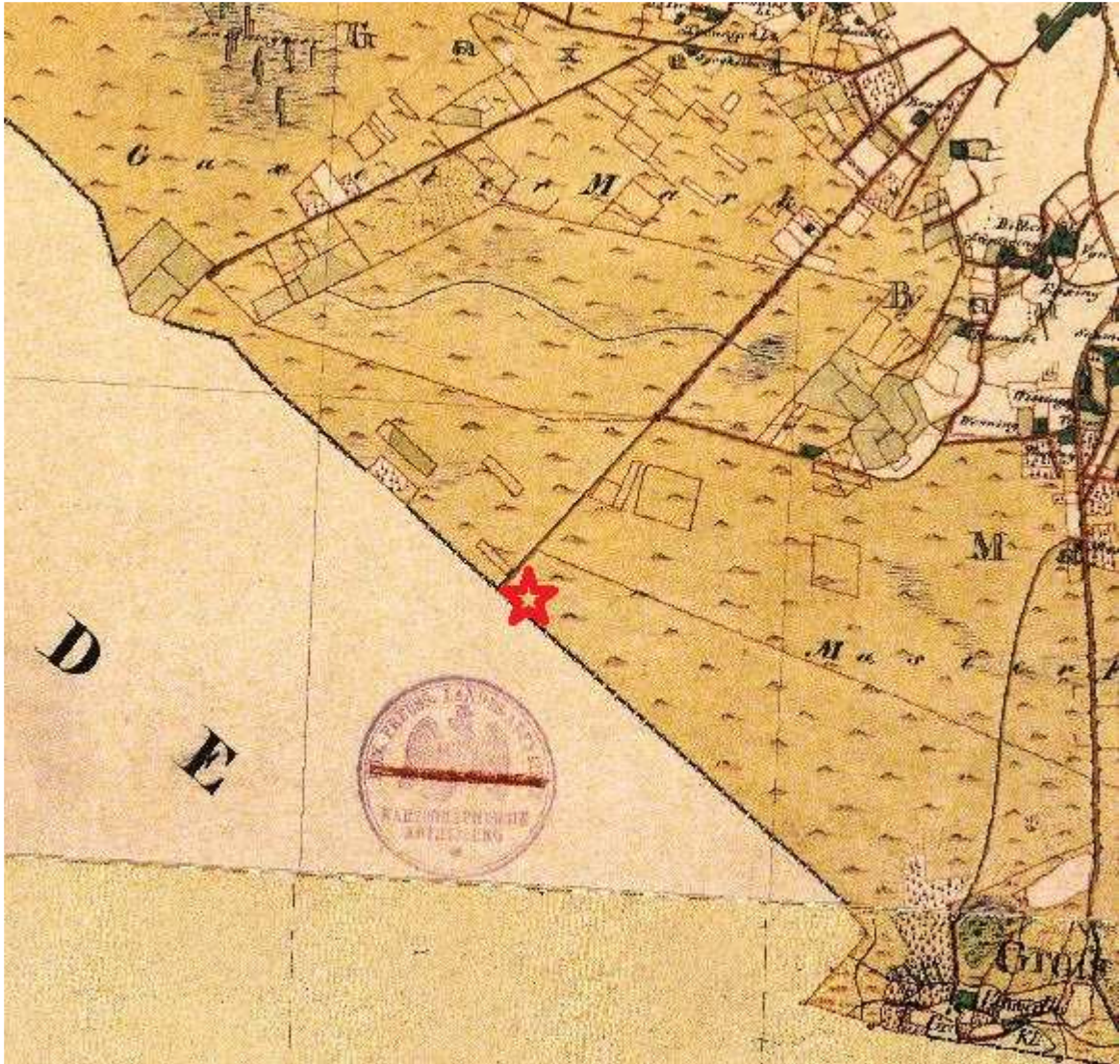
Figuur 11. Het landschap rond het plangebied in 1881. Rechts herkennen we de Vredenseweg, met op de grens, oostelijk van de weg, het plangebied (bron: www.topotijdreis.nl).

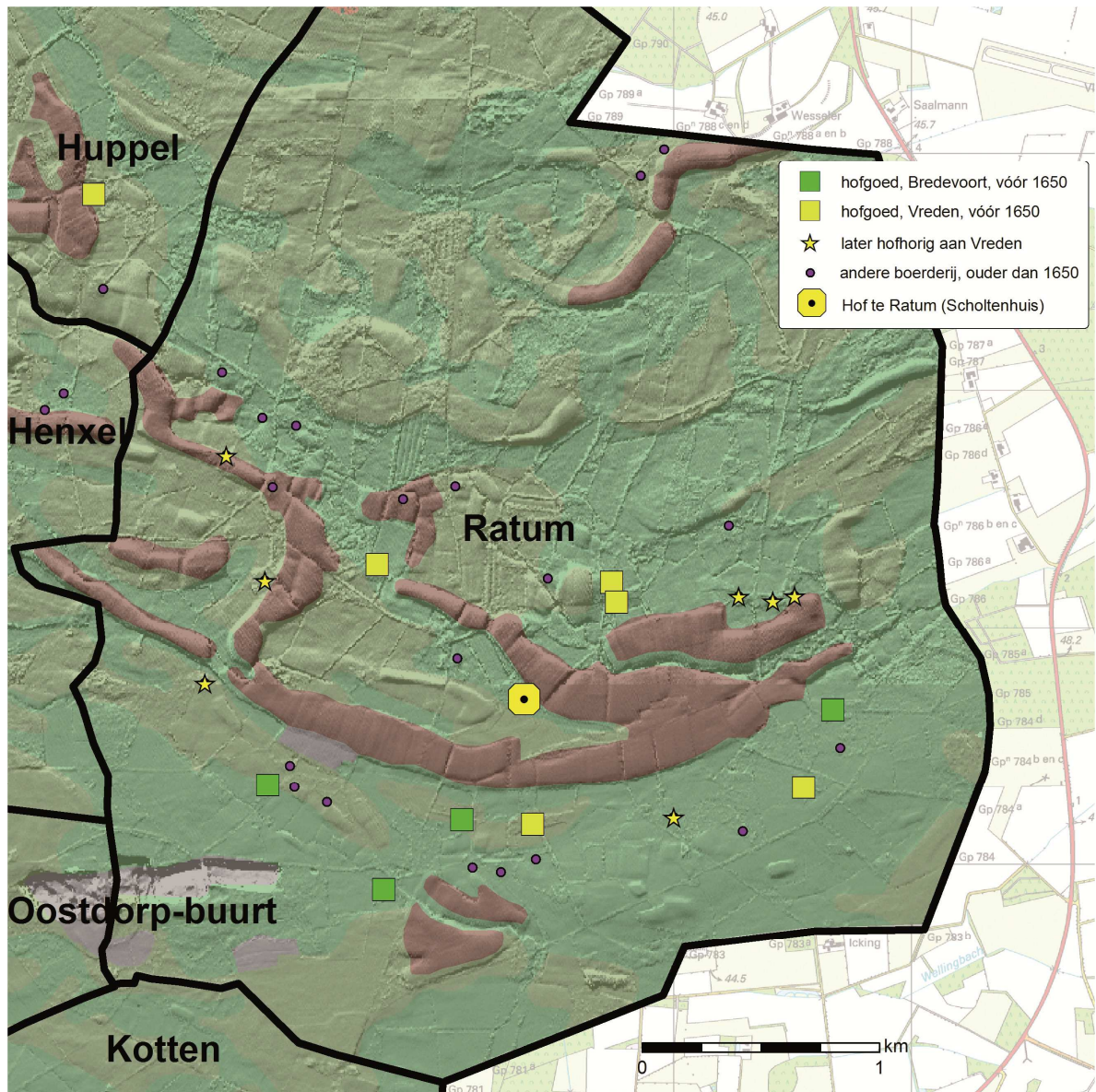
Figuur 12. In 1929 bestond het gebied ten oosten van de Vredenseweg nog grotendeels uit heide (bron: www.topotijdreis.nl).

Figuur 13. Kort vóór de opname van deze kaart in 1936 heeft het landschap in grote lijnen zijn huidige vorm gekregen (bron: www.topotijdreis.nl).

Figuur 14. De Duitse zijde van het gebied, in de periode 1836-1850. Te herkennen is de uitgestrekte heide. Met een rode ster is het plangebied aangeduid.

Figuur 15. Situering van de hofgoederen van Vreden (uit: Neefjes & Willemse, 2009).

Figuur 16. Omvang van het gebied waar de graven van Lohn in 1152 grafelijke rechten uitoefenden (in lichtgroene tinten, van Hengelo tot aan Gescher) aan weerszijden van de pas veel later ontstane rijksgrens. Gearceerd is het gebied dat onder Herman van Loon als zaakwaarnemer voor Hendrik III van Borculo viel tussen 1233 en 1245. De mosgroene tinten rond Doetinchem en Borken duiden op gebied buiten het grafelijk gezag (bron: Wikimedia Commons).

Figuur 17. Op deze Münsterse manuscriptkaart uit het midden van de 16^e eeuw zien we de twisten tussen Winterswijk en Vreden weergegeven: de stadslaan rond Vreden, de radstaak en de betwiste grenzen (zie hierna). Voor de bron: zie figuur 9.

Figuur 18. In roze en geel zijn op deze manuscriptkaart uit 1631 de grenzen tussen Winterswijk en Münster weergegeven, zoals ze door de twistende partijen zijn 'geplaatst' (bron: Gelders Archief).

Figuur 19. De opvolger uit 1867-1869 van de Winterswijkse rooms-katholieke kerk aan de Misterstraat (bron: www.reliwiki.nl).

Figuur 20. Voorbeeld van een glazen sluis (achter de tweede mast van links) tussen twee gebouwdelen, in dit geval tussen de gebouwen van het vroegere Alterra in Wageningen (foto: Google Streetview, augustus 2009).

Figuur 21. Onder het Museumplein in Amsterdam is het pand van de Albert Heijn verdiept aangelegd, met een toegang op maaiveldniveau (foto: www.mapio.net).

